

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

УДК _____

На правах рукопису

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ: РІЗНОМАНІТТЯ ОБ'ЄКТІВ
ТА ГЕОГРАФІЯ МАРШРУТІВ

ОР Магістр

галузь знань: 10 – Природничі науки

спеціальність 106 - Географія

освітня програма - Географія рекреації та туризму

Кваліфікаційна робота магістра

Луця Андрія Петровича

(Ім'я ПРІЗВИЩЕ студента)

Науковий керівник:

к. геогр. н., доц. кафедри географії України

(науковий ступінь, посада)

Петрина Наталія Василівна

(Ім'я ПРІЗВИЩЕ наукового керівника)

Допущено до захисту

Протокол кафедри географії України № _____ від «_____» _____ 20__ року

Завідувач кафедри географії України

к.геогр.н., доц. Сергій УЛІГАНЕЦЬ

(підпис)

КИЇВ – 2024 рік

АНОТАЦІЯ

Луць А. П., «Воєнно-історичний туризм в Україні: різноманіття об'єктів та географія маршрутів», кваліфікаційна робота на здобуття ступеня «магістр» зі спеціальності 106 Географія. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, географічний факультет, кафедра географії України, м. Київ, 2024 рік.

Об'єктом дослідження виступає воєнно-історичний туризм як вид туризму, а предметом — особливості розвитку та географія воєнно-історичного туризму в Україні.

В роботі було розглянуто теоретичні та методичні засади дослідження воєнно-історичного туризму, визначено сутність, поняття та історичні особливості розвитку воєнно-історичного туризму, описано історію зародження та фактори його розвитку.

Проведено аналіз ресурсного потенціалу та географії об'єктів і маршрутів воєнно-історичного туризму в Україні, проаналізовано його рівень розвитку та визначено сучасні проблеми.

На основі аналізу проведено SWOT-аналіз, запропоновано можливі заходи та напрями для вдосконалення воєнно-історичного туризму в Україні, визначено перспективи його розвитку.

Ключові слова: туризм, воєнно-історичний туризм, воєнна спадщина, історична пам'ять, туристично-ресурсна база воєнно-історичного туризму, Україна.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ	8
1.1 Воєнно-історичний туризм: сутність, поняття, історичні особливості розвитку.....	8
1.2 Методика дослідження воєнно-історичного туризму	17
1.3 Фактори розвитку воєнно-історичного туризму, його територіальної організації.....	18
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	21
2.1 Географія та ресурсний потенціал воєнно-історичного туризму.....	21
2.2 Рівень розвитку та сучасні проблеми воєнно-історичного туризму в Україні.	43
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	50
3.1 SWOT-аналіз розвитку воєнно-історичного туризму	50
3.2 Перспективи розвитку воєнно-історичного туризму в Україні	52
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТОК.....	69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Не дивлячись на те, що війни та збройні конфлікти супроводжуються руйнівними, смертоносними і трагічними наслідками для цілих країн та народів, вони є невід'ємною частиною людської історії, мають величезний вплив на її хід та залишають після себе велику історичну та культурну спадщину.

Люди, в свою чергу, завжди відчували цікавість до минулого, і продовжують його досліджувати. Історичні події, пов'язані з воєнними діями, привертають значну увагу туристів. Це свідчить не лише про важливість збереження воєнно-історичної спадщини, але й підкреслює роль воєнно-історичного туризму у її популяризації.

Україна, із своєю багатою і складною історією, має значний ресурсний потенціал для розвитку воєнно-історичного туризму, що формувався протягом багатьох віків, завдяки численним війнам, які проходили на її теренах, включаючи козацьку добу, дві світові війни та багато інших. В Україні є багато військових об'єктів, музеїв та інших дестинацій, які можуть привернути увагу та зацікавити туристів зі всього світу. Проте, не дивлячись на значні воєнно-історичні ресурси, Україна довгі роки після відновлення незалежності обходила стороною розвиток цього виду туризму. Великі руйнування, спричиненні війною, яка розпочалась у 2014 р. та набула повномасштабної форми у 2022 р., потребуватимуть довгого і складного відновлення країни в післявоєнний період. Туристична галузь може стати одним з ключових факторів післявоєнного відновлення країни та економіки, генеруючи доходи для місцевих громад, що буде супроводжуватись відбудовою та розвитком інфраструктури, підтримкою малого і середнього бізнесу.

Не останню роль в цьому відновленні може зіграти розвиток воєнно-історичного туризму. Зростання інтересу в українців до воєнної історії батьківщини створює підґрунтя для розвитку воєнно-історичних турів. Створення маршрутів місцями російсько-української війни, які зможуть показати її атмосферу, а також їх популяризація на зовнішньому ринку, може залучити значні потоки й іноземних туристів, а також приплив інвестицій в

Україну, що створить позитивний імідж, країни, як цікавого та доступного туристичного напрямку з унікальними DESTINATIONAMI.

Окрім цього, воєнно-історичний туризм є важливим інструментом для збереження української історії, патріотичного виховання молоді, вшанування героїв, які віддали життя за її майбутнє.

Аналіз останніх публікацій. Воєнно-історичний туризм в Україні, попри значний потенціал, є відносно новим явищем, яке ще не здобуло достатнього розвитку. На сьогоднішній день існує доволі обмежена кількість наукових праць та досліджень, присвячених даній тематиці, що ускладнює повноцінне розуміння та розвиток цієї галузі. Для дослідження поняття «воєнно-історичний туризм його специфіки та особливостей, використовувалися праці українських та іноземних дослідників, таких як Ф. Шандор, М. Кляп, Луцик М., Мельник А., Храсовські М., Ноерес К., Кушнарєва В., Поліщука О. та інших. Для більш детального аналізу поняття та розмежування «військово-історичний туризм» та «воєнно-історичний туризм» корисними є роботи Каднічанського Д., Каднічанської М., Гуржія О., Пиливець Р. Важливою, також є праця Вентера Д., в якій акцентовано більшу увагу саме на дослідженні воєнно-історичного туризму.

Об'єктом дослідження є воєнно-історичний туризм в Україні, який охоплює різноманітні об'єкти та пам'ятки, пов'язані з минулим країни, від давніх часів до сьогодення.

Предметом дослідження є особливості розвитку та географія воєнно-історичного туризму в Україні.

Мета роботи — дослідження воєнно-історичного туризму в Україні, аналіз його передумов виникнення, особливостей, різноманіття, поширення, проблем та перспектив розвитку.

Основними завдання роботи є:

- визначення і дослідження сутності та особливостей воєнно-історичного туризму;
- дослідження започаткування і розвитку воєнно-історичного туризму;
- аналіз об'єктів воєнно-історичного туризму в Україні;

- дослідження ступеня розвитку, поширення та регіональних особливостей воєнно-історичного туризму в Україні;
- розробка рекомендацій щодо розвитку воєнно-історичного туризму в Україні.

Методи дослідження. Під час дослідження використовувалися такі методи, як історичний метод, описовий метод, метод класифікації, метод порівняння, метод аналізу, метод системного підходу, метод узагальнення, SWOT-аналіз.

Інформаційну базу дослідження становлять наукові публікації, статті, офіційні веб-сайти туристичних об'єктів, інформаційні ресурси мережі Інтернет.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

- ВІТ – воєнно-історичний туризм
- ВМС – військово-морські сили
- ВПС / ПС – військово-повітряні сили / повітряні сил
- ДЗОТ – дерево-земляна оборонна точка
- ДОТ – довготривала вогнева точка
- ДПСУ – Державна прикордонна служба України
- ДСВ – Друга світова війна
- ДШВ – десантно-штурмові війська
- ЗРК – зенітно-ракетний комплекс
- ЗС – збройні сили
- ЗСУ – Збройні сили України
- КБ – конструкторське бюро
- КМП – корпус морської піхоти
- МВС – міністерство внутрішніх справ
- НГУ – Національна гвардія України
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ППО – протиповітряна оборона
- ПСВ – Перша світова війна
- РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія
- РПАУ – Революційна повстанська армія України
- ТрО – територіальна оборона
- ССО – сили спеціальних операцій
- ТВД – театр воєнних дій
- УВО – Українська військова організація
- УГА – Українська галицька армія
- УПА – Українська повстанська армія
- УСС – українські січові стрільці

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ

1.1 Воєнно-історичний туризм: сутність, поняття, історичні особливості розвитку

Незважаючи на те, що війни за своєю природою є руйнівними, смертоносними та призводять до катастрофічних наслідків для цілих країн та народів, вони залишають після себе значну історичну та культурну спадщину.

Воєнно-історичний туризм (ВІТ) є напрямом туризму, що зосереджується на відвідуванні місць та об'єктів, пов'язаних із воєнними подіями минулого. Це можуть бути поля битв, військові меморіали, музеї та інші історичні об'єкти, які мають значення для розуміння воєнної історії. Це доволі нове явище, і на даний момент внаслідок недостатнього вивчення, не існує чіткого загальноприйнятого підходу щодо його визначення. В Україні не існує жодних нормативних документів, які б регулювали організацію та розвиток воєнно-історичного туризму. Саме поняття не згадується й у Законі України «Про туризм» [21]. Для більшого розуміння воєнно-історичного туризму варто провести аналіз щодо його дефініції.

Різні дослідники в своїх роботах використовують різні варіанти і назви цього поняття. Наприклад, деякі науковці вживають термін «воєнний туризм», інші ж використовують «військовий туризм» чи «мілітарі-туризм». Однак більшість науковців погоджуються в тому, що воєнний туризм не є окремим видом туризму, а лише підвидом одного чи декількох інших видів.

Андреева Г. П. та Коваль П. Ф. визначають воєнний або мілітарі-туризм як один з видів спеціалізованого виду пізнавального туризму [10].

Шандор Ф. Ф. і Кляп М. П. дають таке визначення: військовий туризм (воєнний туризм, мілітарі туризм, зброярський туризм) – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями [25]. Також вони пропонують класифікацію військового туризму (додаток А). Подібне визначення зустрічається й у Мельника А. [30].

Любіцева О. О. розглядає військовий туризм як один з видів розважального туризму, який «надає можливість відчувати себе в умовах військових навчань чи

здійснення бойових дій і полягає в можливості оволодіння туристами навичок володіння бойових машин (танків, БТР тощо), здійснити політ у надзвуковому літаку, стрибнути з парашутом або навіть відвідати район бойових дій» [28].

Лущик М. В. пропонує таке визначення: військовий туризм — це спеціалізований вид туризму, який в різних формах прояву може містити елементи пізнавального, культурно-історичного, екскурсійного, розважального, пригодницького, археологічного, екстремального та інших видів туризму, який передбачає: а) відвідування історичних та сучасних пам'ятних військових об'єктів/установ/локацій, б) залучення туристів до реалій сучасного військового життя і побуту, в) участь в безпечних військових подіях чи їх історичних реконструкціях [27].

В. Кушнар'ов та О. Поліщук виокремлюють поняття «мілітарі-туризм» як частину сегменту спеціалізованого туризму, який має складові розважального, пригодницького, екстремального та пізнавально-історичного туризму, а також включає в собі продукти, які стосуються військового обладнання та знання історичних подій [26]. Окрім цього, вони пропонують свою класифікацію мілітарі-туризму (додаток Б).

М. Храсовські та К. Ноерес у статті «Military tourism» зазначають, що воєнний туризм не відноситься до конкретного виду відпочинку. На їх думку воєнний туризм є відпочинком з військовим підґрунтям та поділяється на дві складові частини:

- орієнтація на використання військової техніки та зброї: їзда на танках, польоти на бойових літаках, стрільба зі зброї в сегменті пригодницького туризму;
- орієнтація на історію: відвідування місця битв, місць військово-історичного значення.

При цьому вони зазначають, що існують продукти, які поєднують обидві складові, наприклад, реконструкція танкових боїв [2].

Дмитро та Мирослава Каднічанські розмежовують поняття «військовий» та «воєнний», визначаючи «військовий», як такий що стосується війська та військовослужбовця, а «воєнний» — це те, що стосується війни та пов'язаний з

нею. Вони зазначають, що оскільки слово «воєнний» є більш ширшим за змістом, ніж «військовий», то саме «воєнний» і повинен використовуватися в більш широкій сфері. Вони пропонують називати туризм, що пов'язаний з відвідуванням воєнно-історичних і військових об'єктів, мілітарним або воєнним [23]. Також, вони наводять свою класифікацію ВІТ (додаток В).

Змістовне пояснення відмінностей даних термінів можна побачити й в роботі О. Гуржія та Р. Пиливець [39].

Найбільш змістовно описав поняття південноафриканський науковець Девальд Вентер у своїй статті «Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context». Він визначає воєнно-історичний туризм або туризм військової спадщини (military heritage tourism) як подорож, дослідження або участь у відвідуванні об'єктів військової спадщини чи події, які мають особисте історичне значення, резонанс або інтерес для відвідувача чи туриста, що не передбачає винагороди [9]. Він класифікує воєнно-історичний туризм як складову туризму культурної спадщини (heritage tourism), який в свою чергу є однією з форм масового туризму та розділяє його на шість складових (додаток Г).

Розглянувши поняття та класифікацію воєнного туризму, можемо перейти до більш детального аналізу та історії розвитку одного з його підтипів — воєнно-історичного туризму.

Як зазначалося раніше, воєнний туризм, а відповідно й воєнно-історичний, явище відносно нове, адже здебільшого цей вид туризму став набувати популярності в другій половині ХХ ст. Проте процес зародження почався значно раніше. Так, нідерландський художник Віллем ван де Вельде Старший, який спеціалізувався на створенні картин з тематикою морських битв, вважається одним з перших «воєнних туристів». В 1653 р. він у морі на човні спостерігав за битвою між англійським та нідерландським флотами, роблячи замальовки [1].

Американський письменник Марк Твен разом з групою мандрівників перебували у зруйнованому Севастополі під час Кримської війни [5]. Під час цієї ж війни, в битві на Альмі, командувач російськими військами князь Олександр Меншиков запропонував жителям Севастополя подивитися на битву з вершини

гори, де французькі війська пізніше знайшли біноклі, парасольки та крісла цих спостерігачів [5]. Френсіс Ізабелла Даберлі, дружина британського офіцера з 8-го Королівського ірландського гусарського полку, не зважаючи на численні протести командирів, подорожувала зі своїм чоловіком до Криму під час все цієї ж Кримської війни. Їй як єдиній дружині військовослужбовця на фронті вдавалося неодноразово спостерігати за ходом битв з російськими військами. Пізніше вона також спостерігала за битвами в Індії [5].

В роки Громадянської війни в США заможні представники суспільства з їхніми родинами також приїжджали до місць битв між КША та США. Так, наприклад, такі «туристи» спостерігали за Першою битвою при Булл-рані та за битвою під Геттісбергом [6]. На іншому материку, у Південній Африці такі «воєнні туристи» відвідували місця битв Другої англо-бурської війни [5].

Але такі подорожі тоді були переважно у формі відвідування битв в режимі реального часу або через деякий час після завершення, і переважно заради отримання вражень від спостереження саме за бойовими діями. Проте, вже у 1854 році Генрі Гейз організував тур, що включав у себе поле битви при Ватерлоо, що відбулась у 1815 р. В 1854 році, Ватерлоо також було об'єктом туру від Політехнічної туристичної асоціації (британської туристичної агенції), в якому школярі та вчителі відвідували місце битви з освітньою метою [3]. А в 1856 р. було засновано Віденський військово-історичний музей, який вважається першим таким музеєм у світі.

Під час франко-прусської війни, групи туристів також через деякий час після завершення битв відвідували ці місця. Такі подорожі тоді піддавалися критиці з боку газет, журналів та політичних діячів [3].

Значно більше створило можливостей для розвитку воєнно-історичного туризму ХХ ст.: Перша світова, громадянська війна в Іспанії, Радянсько-фінська, Друга світова, Індо-пакистанська, Корейська, Арабо-ізраїльські, Індокитайські, Югославські війни, Ірано-іракська та інші війни і військові конфлікти в Азії, Африці та Латинській Америці. Завдяки темпам розвитку науково-технічного прогресу, емоційної близькості до цих подій, масштабності та впливу на світ, з точки зору воєнної історії війни цього століття зберегли значно більше

інформації, різноманітних пам'яток, великої кількості фото- та відеоматеріалів та реліквій.

Під час Першої світової війни також відбувалися подорожі до місць битв, але це були обмежені випадки через протидію з боку влади воюючих країн [3]. Вже після завершення війни, подорожі людей набрали в більшій мірі форму саме воєнно-історичного туризму, що також нерідко поєднувалося з релігійним туризмом. Так, ветерани, родичі та близькі загиблих почали подорожувати до місць битв в якості паломництва. Британці часто відвідували місця битв Синайсько-палестинської кампанії та інших битв де брали участь британські військові. Популярними напрямками стали Франція, Італія, Бельгія, Греція, Туреччина [3]. В цей період туристи відвідували місця де відбувалися бойові дії переважно з пізнавальною цікавістю та щоб віддати шану загиблим родичам чи товаришам.

Аналогічна було й після Другої світової війни. Люди після її завершення подорожували до місць битв, на яких створювалися нові туристичні об'єкти, проводились екскурсії, відбувались меморіальні заходи. В європейських країнах, особливо таких як Німеччина, Франція, Нідерланди, Бельгія, Велика Британія, Італія було створено чимало військових кладовищ країн союзників та Осі. Також в цих та інших країнах, територіями яких проходили бойові дії, почали створювати воєнно-історичні музеї, меморіальні комплекси, а колишні військові об'єкти перетворювати на туристичні об'єкти. Окрім цього почалася організація воєнно-історичних турів.

Острів Сайпан з архіпелагу Маріанських островів у Тихому океані та інші території Тихоокеанського театру воєнних дій стали місцем паломництва японських ветеранів. Там встановлювалися пам'ятники, проводились перепоховання жертв [5]. На острові Іото (більш відомий за старою назвою Іодзіма), де з лютого по березень 1945 року проходила одна з найбільш масштабних битв між США та Японською імперією, американці та японці почали спільно організовувати меморіальні та пам'ятні заходи, які відвідують ветерани та родичі жертв обох країн. Створювалися туристичні об'єкти воєнної

спадщини Другої світової і в країнах Східної, Південно-Східної та Південної Азії.

Туристичні об'єкти воєнної спадщини в Європі були утворені завдяки й Холодній війні. Наприклад, деякі ліквідовані форти Данії та Швеції почали перетворювати на музеї.

Активно продовжує розвиватися та користуватися попитом воєнно-історичний туризм і в ХХІ ст. Внаслідок тривалої воєнної історії, великої кількості збережених історико-воєнних та культурних пам'яток різних епох, різноманіття тематики та високорозвиненої інфраструктури, на даний момент, воєнно-історичний туризм найбільш розвинений переважно в європейських країнах (рис. 1.1). В Європі існує велика кількість воєнно-історичних туристичних маршрутів. Також проводяться міжнародні тури. На материковій частині здебільшого такі тури організовують місцями наполеонівських війн, ПСВ і ДСВ, проте також є маршрути, що присвячені франко-пруській, австро-пруській, югославським та іншим війнам. У Сполученому Королівстві популярні тури, присвячені численним середньовічним війнам. На Балканах, особливо в Боснії і Герцеговині, набув поширення туризм місцями Югославських війн [31].

Великий рівень розвитку воєнно-історичного туризму мають і Сполучені Штати Америки. В порівнянні з більшістю європейських країн це доволі молода країна, яка однак, встигла за час свого існування взяти участь у великій кількості воєн. Тут розташовано велику кількість музеїв та меморіалів, присвячені Першій та Другій світовим, англо-американській, американо-мексиканській, іспано-американській, громадянській війнам, війні за незалежність, війнам з індіанцями тощо. Місцями битв останніх трьох війн, а також на Гаваях у Перл-Гарборі організовують воєнно-історичні тури. Окрім цього, США відомі своїми унікальними музеями, створеними на списаних з рядів ВМС авіаносців та інших кораблях.

В Азії значна кількість воєнно-історичних турів проводиться у В'єтнамі та Індії (Друга світова, колоніальні війни Британської імперії та ін.). Також тури проводять в Сінгапурі, Республіці Корея, Філіппінах, Таїланді, Ізраїлі та інших

країнах. Велику мережу воєнно-історичних музеїв та інших об'єктів воєнно-історичної спадщини використовує і КНР.

В Тихоокеанському регіоні організують тури місцями битв Другої світової на Соломонових островах та Палау.

Єдина африканська країна, де активно проводять воєнно-історичні тури — Південно-Африканська Республіка. Тут створено чимало воєнно-історичних музеїв, меморіалів, пам'яток та маршрутів місцями битв англо-бурської, англо-зулуської та інших війн. Також в країні проводять різні фестивалі та реконструкції історичних битв. В інших африканських країнах та країнах на Близькому Сході які мають значний воєнно-історичний потенціал, такі подорожі значно обмежені через нестабільну безпекову ситуацію, політичні режими країн, низький рівень інфраструктури.

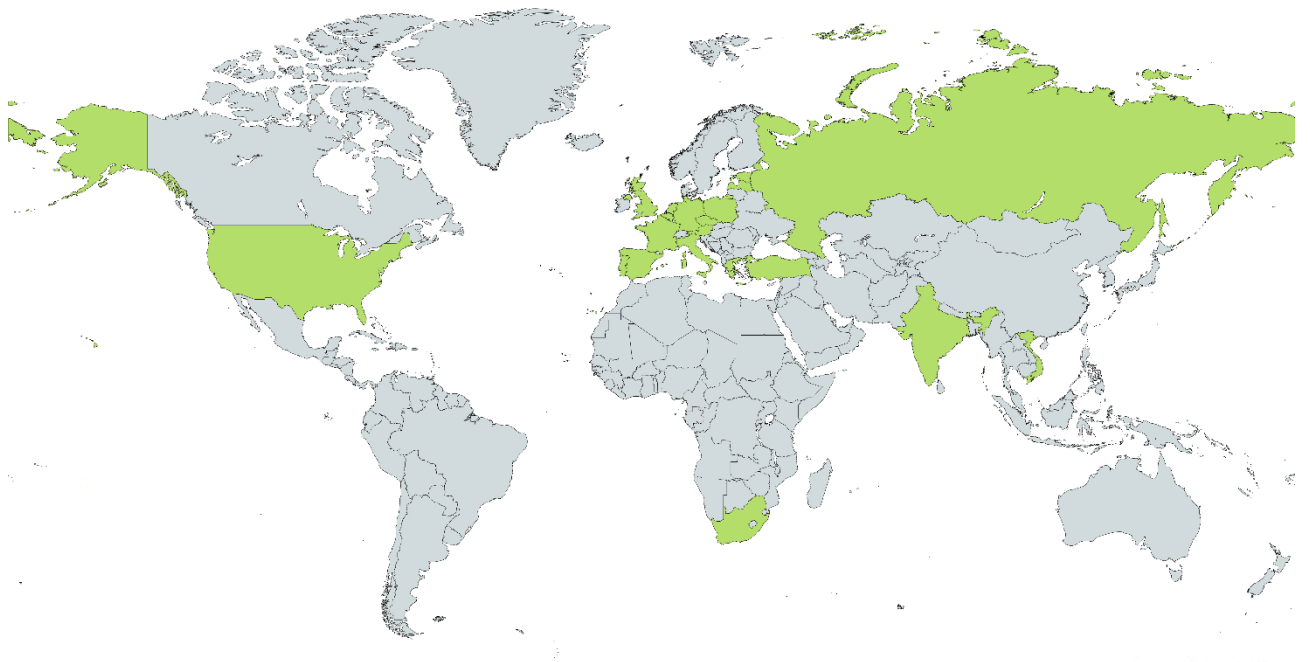

Рис. 1.1 Основні напрями воєнно-історичних турів [За результатами власного аналізу]

Особливістю воєнно-історичного туризму є його міждисциплінарний характер, що поєднує в собі різні галузі: історію, археологію, військову справу, політику, культуру та інші, пропонуючи багатогранне дослідження минулого.

Привабливість воєнно-історичного туризму полягає в його здатності перенести подорожуючих у минуле. Відвідуючи середньовічні замки чи фортеці, прогулюючись полями Франції місцями битв Першої світової, досліджуючи

бункери Другої світової чи відвідуючи воєнно-історичні музеї, кожен досвід пропонує цікавий візуальний та емоційний зв'язок з минулим. Крім того відвідування таких місць, як меморіали, військові цвинтарі та місця пам'яті, дає можливість віддати шану загиблим.

Однак, воєнно-історичний туризм не зосереджений виключно на похмурих аспектах війн. Окрім різноманітних екскурсій місцями битв, відвідування музеїв та меморіальних об'єктів, ВІТ має і розважальну складову. Наприклад, відвідування військово-історичних реконструкцій, фестивалів, виставок і т. п.

Сутність воєнно-історичного туризму коротко можна описати як перехрестя між пам'яттю про минуле та відпочинком, що служить платформою для просвітницької та освітньої діяльності, відпочинку, збереження історичної та культурної спадщини, вшанування жертв. Воєнно-історичний туризм дозволяє зануритися в атмосферу минулого та відчути з ним зв'язок, краще зрозуміти історію та події, що формували сучасний світ. Воєнно-історичний туризм також відіграє значну роль у збереженні та популяризації військової історії, сприяючи розвитку туризму і просвітницької діяльності.

Воєнно-історичний туризм можна класифікувати за різними ознаками:

1. За типом туристів:

- туристи, для яких об'єкти воєнно-історичної спадщини мають особисте та емоційне значення. Це переважно ветерани, військовослужбовці, родичі та близькі загиблих та ін.;
- звичайні туристи, метою відвідування об'єктів ВІТ яких, є освіта, пізнання та відпочинок;
- амбівалентні туристи, метою відвідування об'єктів ВІТ яких, є відвідування воєнно-історичних об'єктів заради того аби «побачити це, щоб повірити» [9].

2. За сферою інтересів і тематикою:

2.1 Воєнно-історичні музеї:

- музеї загальної воєнної історії;
- музеї військової техніки;

- музеї, присвячені певним військовим підрозділів, видам військ, збройних сил тієї чи іншої країни і т. п.
- меморіальні музеї;
- виведені зі служби та переобладнанні в музеї кораблі;
- музеї зброї та ін.

2.2 Фортифікаційні об'єкти:

- замки, фортеці, форти, цитаделі, укріпрайони, бункери, ДОТи, ДЗОТи, та ін.

2.3 Воєнно-історичні реконструкції, фестивалі і т. п.

2.4 Місця битв та місця пам'яті

2.5 Меморіальні об'єкти:

- меморіальні комплекси;
- військові цвинтарі.

3. За цілями подорожі:

- пізнавальний та освітній інтерес;
- пізнавально-розважальний інтерес;
- ностальгія, меморіальні та паломницькі цілі.

4. За історичним періодом:

- війни XX та XXI ст.;
- війни Нового часу;
- війни Середньовіччя;
- стародавні війни.

5. За тривалістю:

- одноденні тури;
- короткотривалі тури;
- середньотривалі тури;
- довготривалі тури.

6. За способом пересування:

- піші тури;
- транспортні тури;
- комбіновані тури.

7. За кількістю учасників

- індивідуальні тури;
- групові тури;
- сімейні тури;
- шкільні тури.

8. За формою організації:

- організовані тури;
- самостійні подорожі.

9. За масштабом:

- внутрішні;
- міжнародні.

Отже, узагальнюючи, можна дати наступне визначення воєнно-історичного туризму — це вид туризму, що передбачає відвідування місць битв, історичних військових об'єктів, музеїв, меморіалів, місць пам'яті, військово-історичних реконструкцій та інших місць та заходів, які стосуються воєнної історії. Воєнно-історичний туризм включає аспекти пізнавального, емоційного та розважального характерів, що дозволяє враховувати різні інтереси та уподобання, а також мотиви подорожей, роблячи воєнну історію більш доступною, цікавою та захоплюючою для різноманітної аудиторії.

1.2 Методика дослідження воєнно-історичного туризму

Воєнно-історичний туризм, як і інші напрями, має свої особливості. Дослідження воєнно-історичного туризму ґрунтується на міждисциплінарному підході, який поєднує історію, географію, військову справу, культурологію, соціологію та інші галузі.

Для дослідження воєнно-історичного туризму можуть використовуватися різні методи:

- Історичний метод, який є одним із ключових для дослідження воєнно-історичного туризму. Він полягає у дослідженні та аналізі історичних джерел, архівних документів, мемуарів, історичних хронік, фотографій для збереження історичної спадщини.

- Географічний метод. За допомогою цього методу відбувається дослідження просторового розподілу воєнно-історичних об'єктів, вивчення географічних умов та особливостей місць, пов'язаних з воєнними подіями, транспортної доступності. Цей метод допомагає визначити перспективні об'єкти для воєнно-історичних маршрутів, розробити тематичні екскурсії, оцінити потенціал розвитку воєнно-історичного туризму.

- Соціологічний метод. Соціологічні дослідження вивчають поведінку та мотивацію туристів. Дослідження їхніх інтересів та потреб за допомогою опитувань, інтерв'ю, анкетування чи спостереження дає змогу краще зрозуміти цільову аудиторію та удосконалити туристичні продукти і послуги.

- Культурологічний метод передбачає дослідження культурного значення воєнно-історичних об'єктів для певного народу чи країни.

- Метод економічного аналізу, який досліджує економічні аспекти воєнно-історичного туризму, оцінює економічний вплив туризму.

Дослідження воєнно-історичного туризму має ряд практичних значень та може використовуватися для досягнення різних цілей:

- Розробка та вдосконалення туристичних маршрутів, продуктів та послуг, які відповідають потребам та інтересам туристів.

- Впровадження освітніх, просвітницьких та патріотичних програм під час турів та екскурсій.

- Міжнародне співробітництво. Воєнно-історичний туризм може сприяти розвитку міжнародних зв'язків, створенню спільних туристичних маршрутів та заходів воєнно-історичної тематики.

1.3 Фактори розвитку воєнно-історичного туризму, його територіальної організації

Воєнно-історичний туризм має потенціал до розвитку в багатьох країнах світу. Він може стимулювати економічний розвиток, покращення іміджу та привабливості країни, створювати робочі місця, сприяти збереженню воєнно-історичної спадщини, проте існує ряд факторів які впливають на можливості його розвитку та функціонування.

1. Ресурсний фактор

Більшість країн світу протягом історії так чи інакше брали участь в різних війнах чи збройних конфліктах, проте не кожна країна забезпечена значною кількістю воєнно-історичної спадщини, наявність якої є ключовою умовою функціонування цього виду туризму.

Не менш важливим є й різноманіття історичних періодів, які представлені в тих чи інших об'єктах, що викликають інтерес у туристів, а також унікальність таких об'єктів, які привертають до себе значну увагу певним історичним бекграундом.

2. Забезпеченість туристичною і транспортною інфраструктурою

Важливим аспектом, який доповнює попередній фактор, є необхідність в наявності розвиненої мережі туристичної інфраструктури.

Також повинна бути добре розвинена транспортна мережа для зручних і комфортних подорожей.

3. Інформаційне забезпечення

Для розвитку воєнно-історичного туризму також необхідна доступність інформації, проведення маркетингу:

- реклама туристичних маршрутів;
- просування воєнно-історичних маршрутів і дестинацій туристичними підприємствами;
- створення тематичних Інтернет-ресурсів, які надаватимуть інформацію щодо місць, об'єктів та заходів пов'язаних з воєнною історією.

4. Політичний та безпековий фактори

Не менш важливим фактором є політична та безпекова ситуація в країні. Воєнні дії та політична нестабільність роблять непридатними для подорожей певні регіони або цілі країни, як наприклад, деякі країни Азії та Африки.

Від сукупності факторів, залежить і територіальна організація воєнно-історичного туризму. На це впливає:

- Концентрація воєнно-історичних об'єктів

Деякі регіони мають більшу мережу розповсюдження об'єктів ВІТ, ніж інші. Це залежить від історичних процесів та заходів, спрямованих на розвиток воєнно-історичного туризму.

- Інфраструктура

Мережа закладів розміщення та харчування, транспортна доступність впливає на створення туристичних маршрутів.

В залежності від цих факторів, воєнно-історичний туризм може бути організований на таких рівнях:

- Місцевий рівень: маршрути в межах одного регіону, громади чи населеного пункту.
- Регіональний рівень: маршрути в межах суміжних регіонах.
- Національний рівень: маршрути територією всієї країни.
- Міжнародний рівень: маршрути в межах двох і більше країнах.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1 Географія та ресурсний потенціал воєнно-історичного туризму

Україна володіє багатим ресурсним потенціалом для розвитку воєнно-історичного туризму, який обумовлений більш ніж тисячолітньою історією, насиченою воєнними подіями. Територія сучасної України, яка була місцем зустрічі різних культур та народів, розташовувалась на перетині західного і східного світів, торгових шляхів із Скандинавії та Балтики до басейну Чорного моря і з Азії до Європи, протягом багатьох століть була ареною великої кількості війн та битв, які мали суттєвий вплив на перебіг європейської та світової історії та залишили після себе значну воєнно-історичну спадщину, яка представлена різноманітними пам'ятками, пам'ятними місцями, експонатами в музеях і т. д., від стародавніх часів і до сьогодення.

Серед туристичних об'єктів воєнно-історичного туризму в Україні наявні наступні:

- воєнно-історичні музеї і комплекси, відомчі музеї;
- загальноісторичні та інші музеї, які мають експозиції, пов'язані з воєнною історією;
- меморіальні музеї;
- меморіальні комплекси;
- виставки військової техніки;
- оборонні споруди, укріплення і їх руїни різних історичних періодів: замки, фортеці, вали, оборонні городища та ін.;
- військово-інженерні об'єкти: траншейні лінії, окопи, бункери, ДОТи, ДЗОТи, укріпрайони та ін.;
- місця битв та інші місця пам'яті (місця скоєння військових злочинів, місця дислокації військових формувань, місця історичних оборонних об'єктів, колишні військові об'єкти та ін.);
- військові цвинтарі, братські могили, поодинокі могили воїнів;
- монументи, пам'ятники, пам'ятки, пам'ятні знаки і т. п.

Воєнно-історичні об'єкти і дестинації охоплюють всю територію України, проте їх кількість, приналежність до тих чи інших історичних періодів та подій, а також їх видова різноманітність суттєво відрізняється за регіонами, що відображає географічні особливості країни, складну історію, політичні та соціокультурні зміни і геополітичні перетворення, які відбувалися протягом багатьох століть.

Фортифікаційні споруди. Одними з найдавніших об'єктів воєнно-історичної спадщини на території України — це місця розташування залишків скіфських земляних оборонних городищ та валів укріплених поселень. Вони знаходяться переважно в північних, центральних і південних регіонах, здебільшого, у Сумській, Харківській, Полтавській, Черкаській, Запорізькій та Херсонській областях. На Харківщині також збереглися залишки декількох хозарських оборонних городищ. У північних і західних регіонах розташовані залишки давньоруських оборонних поселень. Значна частина таких залишків, які являють собою дерев'яні, дерев'яно-земляні вали та рови, збереглися на Київщині, Черкащині та Полтавщині. У Києві в ХІХ ст. були відкопані та реконструйовані залишки системи укріплення та головних брам Києва часів Русі — Золоті Ворота (ХІ ст.), які є пам'яткою оборонної архітектури. В середині відновлених Воріт розміщена експозиція, присвячена історії головної брами стародавнього Києва.

Західні регіони України відомі своїми численними кам'яними замками та фортецями, більшість з яких були побудовані протягом ХІІІ-ХVІІІ ст. з метою захисту кордонів. Значна частина таких замків були побудовані на місцях більш давніх оборонних споруд та поселень. Доволі багатим на фортифікаційні споруди та їх залишки є Крим. Так, в прибережній частині збереглися руїни оборонних споруд побудовані греками Боспорської держави, Візантійською імперією, греко-готською державою Феодоро та генуезцями, які пізніше були зруйновані / захоплені Османською імперією. На кордоні Криму та Херсонщини також залишилися рештки кримськотатарської фортеці ХVІ ст. Ор-Капу (Перекоп). Сама ж Херсонщина має залишки декількох оборонних споруд

литовців (XIV ст.) і Кримського ханства (XVII ст.). Серед найцікавіших та привабливих замків і фортець можна виділити наступні:

- Хотинська фортеця, Чернівецька область.

Популярна середньовічна фортеця XIII-XIV ст., яка була одним з наймогутніших оборонних об'єктів у Східній Європі. Під Хотином протягом XVII-XVIII ст. відбулось декілька битв, найвідомішою з яких є битва 1621 р. На території фортеці відкриті декілька експозицій із демонстрацією зразків зброї та обладунків, давньої облогової військової техніки, гармат та інші експонати [16].

- Кам'янець-Подільська фортеця, Хмельницька область.

Розташована на острові та оточена каньйоном, фортеця, що відома з XIV ст. була важливою оборонною спорудою та частиною системи оборони міста Кам'янець. Сьогодні фортеця є одним з найпопулярніших туристичних об'єктів. Фортеця протягом століть була неприступною та витримувала не одну облогу. В середині фортеці відкриті експозиційні зали, де зберігаються зразки артилерії, зброї, драбини для штурмів. Також, тут проводять тематичні та освітні заходи [24].

- Замок Любарта, м. Луцьк.

Побудований у XIV ст., замок пережив численні облоги, був свідком багатьох історичних подій та є популярним туристичним об'єктом. В замку розміщені декілька виставок, що демонструють різноманітні експонати, включаючи замкову зброю. Також в замку проводять різні фестивалі.

- Аккерманська фортеця, м. Білгород-Дністровський, Одеська область.

Ця фортеця є найбільшою в Україні та однією з найбільших у Східній Європі. Побудована протягом XIII-XV ст. на місці давньогрецького міста, фортеця служила важливим оборонним пунктом. Багато разів перебувала під облогами литовців, молдаван, османів, запорозьких козаків, поляків, росіян.

- Замок Паланок, м. Мукачево, Закарпатська область.

Збудований на горі, замок був свідком багатьох війн та історичних подій, пережив не одну облогу з боку половців, монголів, німців та австрійців. Після захоплення австрійськими військами замок став найпотужнішим на сході Австрійської імперії. На початку XVIII ст. замок був оплотом угорської

національно-визвольної війни проти австрійців. Також в замку є історико-культурні експозиції.

- Меджибізький замок, Хмельницька область.

Замок є пам'яткою фортифікаційної архітектури XVI ст. та має значну воєнну історію. Протягом XV-XVI ст. часто зазнавав нападів з боку Кримського ханства. Під час численних війн у XVII ст. замок перебував під контролем козаків, Речі Посполитої, Османської імперії.

- Збаразький замок, Тернопільська область.

Збудований у XVII ст., замок витримав облогу козацького війська під командуванням Богдана Хмельницького в 1649 р.

- Жовківський замок, Львівська область.

Збудований в XVI-XVII ст. у стилі бароко та ренесанс, замок був свідком багатьох битв.

- Дубенський замок, Рівненська область.

Збудований наприкінці XV ст., замок жодного разу не був узятий воєнним шляхом. В різні часи в ньому розміщувались війська Російської імперії, Австро-Угорщини, УНР, Польщі, СРСР і Німецької імперії. На території замку відкрито декілька виставок та експозицій, також проводяться екскурсії.

На півдні України, в Миколаївській і Одеській областях та в Криму, особливо, у Севастополі залишились рештки фортів, фортець, берегових батарей і оборонних укріплень XIX - початку XX ст. побудовані Російською імперією. У Львівській області є руїни австро-угорських фортів, а також багато фортифікаційних об'єктів часів Першої світової війни. У Києві на Лисій горі розташована пам'ятка містобудування Лисогірський форт, що був збудований наприкінці XIX ст. і використовувався під час обох світових воєн, в тому числі при обороні Києва в 1941 р.

Далі пропонуємо розглянути різноманітні місця і об'єкти ВІТ, розподілені за історичними періодами.

Козаччина. Доба козацтва (кін. XV-XVIII ст.) представляє собою значний та один з найцікавіших період в історії України, який відзначилися розвитком самобутньої військової культури, великою кількістю війн та битв. Козацтво

відіграло значну роль в багатьох сферах життя того часу й залишило значну воєнно-історичну спадщину, яка представлена різноманітними пам'ятками, історичними місцевостями, місцями пам'яті, експонатами в музеях. Сьогодні спадщина козацтва представлена експонатами в музеях, різноманітними пам'ятками та пам'ятними місцями, серед яких місця битв, місця розташування Запорозьких січей, козацькі цвинтарі та могили і т. д. Значна частина пам'яток і пам'ятних місць козацької доби розташовані в Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Черкаській, Херсонській, Вінницькій, Полтавській, Чернігівській та Сумській областях.

Серед пам'ятних місць які мають значну воєнно-історичну цінність є місця битв, яких за козацьку добу було чимало. Відомими та ключовими воєнними подіями були походи Петра Конашевича-Сагайдачного проти Кримського ханства та Османської імперії, включаючи рейд на Очаків 1607 р. (Миколаївська область), рейд на Кілію, Ізмаїл та Акерман 1609 р. (Одеська область), битву за Кафу 1616 р. (Крим); битва під Хотиним 1621 р. (Чернівецька область), під час польсько-турецької війни яка була однією з найважливіших битв в історії України; численні битви періоду Хмельниччини, серед яких битва під Жовтими Водами 1648 р. (Дніпропетровська область), Корсунська битва 1648 р. (Черкаська область), битва під Пилявцями 1648 р. (Хмельницька область), Зборівська битва 1649 р. (Тернопільська область), битва під Берестечком 1651 р. (Рівненська область), битва під Батогом 1652 р. (Вінницька область) та ін.; Конотопська битва 1659 р., яка була одним з ключових моментів Московсько-української війни 1658-1659 р. (Сумська область); Полтавська битва 1709 р. в рамках Великої Північної війни (Полтавська область), яка вирішила долю України на багато десятиліть.

Збереглися й численні козацькі цвинтарі та могили, більшість яких на Правобережжі. Багато козацьких місць поховань розташовані в Черкаській, Київській та Вінницькій областях. Козацькі поховання знаходять і в наші часи. Так, у 2023 р. було знайдено велике козацьке кладовище на Черкащині в с. Колодисте. Ліквідація Гетьманщини призвела до переміщення частини козаків на південні території, які контролювалися Османською імперією. Декілька

цвинтарів цього періоду збереглися на Одещині. Серед них, доволі великий (близько 500 поховань) Куяльницький цвинтар в Одесі, який є пам'яткою історії і культурної спадщини; цвинтарі біля сіл Загнітків та Малинівка, кладовище буджацьких козаків біля лиману Сасик та інші [14].

Важливими та найцікавішими дестинаціями, що присвячені козацькій добі є наступні:

- Національний заповідник «Хортиця», Запорізька область.

На території заповідника, що розташований на о. Хортиця поблизу Запоріжжя, розміщений історико-культурний комплекс «Запорозька Січ», який є моделлю військового та адміністративно-політичного центру запорозьких козаків, що втілює атмосферу та узагальнений образ січей XVI-XVIII ст. і включає такі різноманітні будівлі та об'єкти: укріплення, предмети побуту та озброєння козаків; будинок кошового; військова канцелярія; пушкарня; січова школа; січові курені; січова церква; січовий майдан; корчма та ін. Також тут розташований музей історії українського козацтва, експозиції якого присвячені Київській Русі, історії запорозького козацтва та ін. Фонд складає понад 32 тис. музейних експонатів і включає зброю та речі козаків, макети козацьких возів і «Чайок» — козацьких суден та ін. На території музею проводять тематичні виставки, присвячені козацтву та різноманітні театралізовані заходи.

- Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», Полтавська область.

Заповідник, створений на місці Полтавської битви 1709 р., в якій зійшлися об'єднанні війська Шведської імперії та Війська Запорозького проти Московського царства. Експозиція музею включає дев'ять залів, які репрезентують історію України в геополітичному вимірі XVII ст., передумови та причини Північної війни, перший період та українську кампанію Північної війни, перебіг Полтавської битви, другий період Північної війни та ін. Фонд музею містить велику кількість експонатів, серед яких зразки зброї, обладунків, манекенів воїнів, картин (включаючи оригінали), картографічні та ілюстративні матеріали та ін. Окрім цього в музеї організовують тематичні екскурсії, освітні заходи та пізнавально-розважальні квести для школярів, включаючи захід, під

час якого необхідно подолати 5-ти кілометровий маршрут (аналогічний тому, який подолав один із шведських полків у битві) у формі піхотинця шведської армії, використовуючи карти та долаючи укріплення з гарматами. Комплекс розташований на території площею 720 га та має 20 історичних пам'ятників та пам'яток (додаток Д) [17].

- Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», Чернігівська область.

На території заповідника, що розташований у м. Батурин, розміщений архітектурно-меморіальний комплекс Цитадель Батуринської фортеці. Комплекс фортифікаційних споруд та оборонних об'єктів фортеці в Батурині, яка була заснована в 1625 р., був знищений в ході Північної війни під час штурму московськими військами. На території фортеці, яка була реконструйована у 2008 р. було відтворено оборонні, адміністративні та ін. споруди. В експозиції комплексу знаходяться копії гармат XVIII ст. та інші експонати. Також на території заповідника розміщені: музейний комплекс «Козацький двір», палац гетьмана Кирила Розумовського, музей археології Батурина, парки, пам'ятки національного значення та інші об'єкти. Окрім цього, тут організують різноманітні екскурсії, в тому числі для дітей, а також меморіальні заходи [35].

- Державний історико-культурний комплекс «Трахтемирів», Черкаська область.

Трахтемирів був гетьманською столицею, землі якого були виділені королем Стефаном Баторієм для козаків з метою захисту польських кордонів. На території комплексу проводять екскурсії, в тому числі присвячені козацтву [18].

- «Камя'нська Січ», Херсонська область.

Пам'ятка є філією заповідника «Хортиця» та одним з трьох збережених місць розташування Запорозьких Січей. На території січі розміщені могили двох отаманів, пам'ятні знаки та ін. До повномасштабного вторгнення РФ, на території січі існував туристичний маршрут, організовувалися заходи, що були присвячені пам'ятним датам козацької доби та історико-культурні заходи.

- Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», Рівненська область.

Територія заповідника включає музей, експозиція якого включає експонати часів Берестецької битви, декілька урочищ, в межах яких відбувалися битви та пересувалися війська, козацький цвинтар XVII ст. тощо [36].

Кінець XVIII-XIX ст. Землі сучасної України після ліквідації Гетьманщини в 1764 р., перебували у складі Османської (до початку XIX ст.), Австро-Угорської та Російської імперій (до ПСВ). Активну участь українці брали в численних російсько-турецьких війнах протягом XVIII-XIX ст., в складі козацьких військових формувань, як на боці османів (Задунайська Січ), так і на боці Російської імперії (Чорноморське козацьке військо). В Кримській війні 1853-1856 р. українці були змушені брати участь у складі Російської імператорської армії. Бойові дії відбувалися переважно на Кримському півострові. Це були битви в Севастополі, Балаклаві, Інкермані, на Альмі, на Чорній річці та ін. Також відбувалися операції у Чорному та Азовському морях, однією з яких була атака британського і французького флотів на російську (колишню османську) фортецю на Кінбурнській косі на Миколаївщині.

Поблизу Севастополя під час та після Кримської війни було створено декілька кладовищ воїнів британських, французьких, італійських, турецьких та російських військ. Деякі місця поховань згодом були перетворені на меморіальні цвинтарі [15].

Початок XX ст. Перша світова війна 1914-1918 р. є трагічним етапом в історії України. Не маючи власної держави, українці воювали в кровопролитній війні між собою в рядах протиборчих армій Російської імперії та Австро-Угорської монархії. Влітку 1914 р. захід і центр України стали одними з головних ТВД на Східному фронті. Серед найвизначніших битв та операцій варто згадати Галицьку битву 1914 р. (Галичина, Волинь, Буковини, Поділля), яка була однією з найбільших битв Першої світової; Зимову битву в Карпатах 1915 р.; Великий відступ (російської армії) 1915 р. в Галичині; Брусиловський прорив 1916 р. (Галичина, Волинь, Буковина), який був однією з найуспішніших операцій Російської імперії під час війни; наступ Керенського 1917 р. в Галичині та Буковині.

Важливе місце у воєнній історії України періоду ПСВ посідає підрозділ австро-угорської армії — легіон Українських січових стрільців (УСС), який пізніше у 1918 р. увійшов до складу УГА ЗУНР і був реорганізований в 1-шу бригаду УСС. Важливими воєнними сторінками історії цього підрозділу є бій на горі Маківка в 1915 р. (Львівська обл.), в якому легіон героїчно відзначився, а також бої за гору Лисоня в 1916 р. (Тернопільська обл.), де не зважаючи на великі втрати, січові стрільці завдали поразки російським військам. Наприкінці ХХ ст. на г. Маківка був відновлений меморіальний цвинтар українських січових стрільців.

Загалом військові цвинтарі часів ПСВ розташовані переважно на заході України. У Львові на території Янівського цвинтаря розташований меморіал стрільців і старшин УСС та УГА. У Чернівецькій області в с. Звенячин розташоване найбільше військове кладовище періоду ПСВ на Буковині, в с. Валя Кузьмина знаходиться інтернаціональний цвинтар-меморіал. Багато місць поховань цього періоду знаходяться також і в інших селах Чернівецької області та в м. Чернівці, в Тернопільській області [15].

Перша світова суттєво змінила політичну карту світу та породила серію революцій. Так, протягом 1917-1921 р. відбувалася Українська революція, що розпочалась після Лютневої революція, яка охопила Російську імперію. Це був бурхливий і дуже насичений на воєнно-політичні події період, який сильно вплинув на хід історії України. Ця доба відзначилася створенням численних національних і квазідержавних утворень, військово-політичних і повстанських рухів, більшовицьких маріонеткових республік, серед яких були Українська Народна Республіка, Українська Держава, Західноукраїнська Народна Республіка, Кримська Демократична Республіка, Махновщина, Холодноярська Республіка, військові формування Білого руху, УРСР та багато інших, які брали участь в численних війнах цього періоду: польсько-українська, польсько-радянська, радянсько-українська війни, громадянську війна в Росії, війни махновського руху, протистояння УНР і Другого Гетьманату, численні повстання тощо.

Такий жвавий період залишив в українській історії велику кількість битв, які мають воєнно-історичну та меморіальну цінність. Це Кримська операція 1918 р. армії УНР під командуванням полковника Болбочана проти Радянської Росії; бій під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р. між військами Директорії УНР і Другим Гетьманатом (Київська область); одночасно героїчний і трагічний бій під Крутами 29 січня 1919 р. між армією УНР, київськими курсантами і «Вільним козацтвом» проти військ Радянської Росії (Чернігівська область); Чортківська офензива 1919 р. УГА проти Польської Республіки (Східна Галичина); бої за Вапнярку 1919 р., одна з найвідоміших битв радянсько-української війни (Вінницька область); битва під Перегонівкою 26 вересня 1919 р. між РПАУ та «білими» військами Добровольчої армії Денікіна (Кіровоградська область); визволення міста Вознесенськ 15 квітня 1920 р. від більшовиків відомим підрозділом армії УНР — кінним дивізіоном «Чорні запорожці» (Миколаївська область); Перший (1919-1920 р.) та Другий (1920 р.) зимові походи; Львівська операція 1920 р. польсько-українських військ проти Радянської Росії.

Цікавим туристичним об'єктом періоду революції є відкритий у 2006 р. Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут», розташований біля с. Крути в Чернігівській області, який присвячений битві 1918 р. Комплекс складається з монумента битви та інших пам'яток, музейної експозиції, яка представлена в старих залізничних вагонах та висвітлює історію розвитку українського національного руху, найважливіші події української революції, проголошення УНР, війну більшовицької Росії проти Української держави, повну хронологію битви під Крутами. В експозиції наявні фотоматеріали, кінохроніки, документи того періоду української історії. У 2015 р. також була відкрита виставка, присвячена молодим українцям, що загинули на сході України, боронячи державу від російських окупантів [33].

Міжвоєнний період і Друга світова. Друга світова війна 1939-1945 р. була наймасштабнішою і найкривавішою війною в світовій історії, яка залишила глибокий слід на українських землях. Збереження величезної воєнно-історичної спадщини, відображення у культурі різних країн та відносна свіжість конфлікту,

зробило тему ДСВ однією з найцікавіших та популярних з точки зору воєнно-історичного туризму.

Україна під час ДСВ була одним із найголовніших місць битв на Східноєвропейському ТВД між СРСР і Німецькою імперією з союзниками. Протягом 1941-1944 років в Україні, територія якої влітку 1942 р. повністю опинилася під німецькою окупацією, відбулась велика кількість операцій і битв. Найвідомішими є танкова битва під Бродами (трикутник Дубно-Луцьк-Броди), яка стала найбільшою танковою битвою в історії; битва за Київ 1941 р.; оборона Криму і Севастополя 1941-1942 р.; численні бої за Харків протягом 1941-1943 р.; битви за Київ та Дніпро 1943 р.; Кримська операція 1944 р.; Дніпровсько-Карпатська стратегічна операція в Правобережній Україні протягом 1943-1944 р., яка складалася із наступних операцій: Житомирсько-Бердичівська на півночі, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська на Черкащині, Рівненсько-Луцька, Нікопольсько-Криворізька, Проскурівсько-Чернівецька на заході, Умансько-Ботошанська, Борзнегувато-Снігурівська на Миколаївщині, Поліська, Одеська; Львівсько-Сандомирська операція 1944 р. на заході України, Карпатсько-Ужгородська операція та багато інших.

Ще до війни та після її початку на території України було створено чимало оборонних ліній та укріплень, які включали мережу окопів, ДОТи, ДЗОТи, протитанкові та дротяні загородження та ін. На Закарпатті протягом 1939-1944 р. було зведено 4 оборонних лінії ЗС Угорського королівства, найвідомішою з яких є лінія Арпада, від якої збереглися понад 30 ДЗОТів, близько 100 ДОТів, декілька ліній протитанкових споруд і ровів, мінних полів, безліч вогневих точок та інших об'єктів. Загалом на Закарпатті є більше тисячі об'єктів часів ДСВ. Окрім оборонних точок це 7 військових кладовищ, сотні поодиноких та братських могил, десятки меморіальних комплексів, монументів та ін.

На Київщині протягом 1929-1941 р. був побудований Київський укріплений район, що включав ДОТи, артилерійські позиції та ін. Частина оборонних об'єктів збереглися до наших часів. Це переважно вцілілі та частково або повністю зруйновані ДОТи та ДЗОТи (близько 50 та 30). Частина з них була відреставрована і перетворена на невеликі музеї. Деякі ДОТів отримали статус

пам'яток історії. Також, в Київській області в с. Нові Петрівці розташований Національний музей-заповідник української військової звитяги. В заповідній території музею збережено бліндажі, командно-спостережні пункти командування 1-го Українського фронту і 38-ї армії РСЧА, майданчик із виставкою військової техніки, діорами, пам'ятники, меморіальний комплекс та ін.

В Рівненській області збереглися ДОТи польської оборонної лінії «Полісся» біля с. Велика Любаша, Моквин, Антонівка. Також збережені ДОТи є в Хмельницькій, Волинській та Вінницькій областях.

У Вінницькій області в с. Стрижавка розташовані залишки ставки Гітлера «Вервольф», яка складалася з наземних будівель, бомбосховищ та бункерів. Ставка була створена для керування бойовими діями на Східному фронті, яку тричі особисто відвідував рейхсканцлер Німецької імперії Адольф Гітлер. На місці руїн ставки в 2011 р. було створено Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв нацизму, експозиція музейного павільйону якого показує історію створення ставки, її значення у війні, історію окупації області та злочини, скоєні німецькими та румунськими військами, історію Нюрнберзького процесу. Окрім цього, в межах комплексу розташована братська могила військовополонених, загиблих при будівництві ставки. Оскільки більшість об'єктів зруйновані, було створено схему-макет, на якій можна побачити вигляд ставки під час війни [13]. В 31 км від Вінниці також залишились рештки бетону будівель, бункерів, залізничного насипу від ставки «Штайнбрух» головнокомандувача Люфтваффе Вермахту Германа Герінга.

В Житомирській області поблизу м. Коростень знаходиться частина Коростенського укріпленого району (складова «Лінії Сталіна»), збудованого в 1932-1939 р. В підземеллях колишнього командного пункту укріпрайону в 2005 р. був створений військово-історичний комплекс «Скеля», в якому можна оглянути більше тридцяти приміщень. Також тут знаходяться макети і реконструкції ДОТів, а в експозиції музею є зразки зброї, боєприпаси, предмети часів ДСВ і російсько-української війни, а перед музеєм розташована виставка військової техніки. Біля с. Гуйва на місці колишньої ставки «Гегевальд»

рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера є збережені бункери та будівля німецької канцелярії.

Окремо варто згадати й Українську повстанську армію, яка була створена у 1942 р. та брала участь в ДСВ проти СРСР та Німецької імперії до 1945 р. і в партизанській війні проти СРСР до 1956 р., виборюючи незалежність України. Діяльність УПА переважно була зосереджена в західних регіонах, через що більша частина воєнно-історичної спадщини УПА розміщена на заході, особливо у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Рівненській областях. Під час війни УПА створювало криївки — оборонні та господарські споруди під землею, частина з яких збереглися у Івано-Франківській і Львівській областях. Деякі з них є історичними пам'ятками, а частина перетворені у музеї.

Унікальним туристичним об'єктом є музей «Табір ВО УПА «Волинь-Південь» поблизу с. Антонівці Тернопільської області. Це музейний комплекс, присвячений УПА, в якому відтворено атмосферу тогочасного життя повстанців. На території комплексу відтворено ряд об'єктів, включаючи бункер-криївку, штаб та ін. Також на території музею знаходиться цвинтар повстанців.

Говорячи про УПА, варто згадати ресторан «Криївка» у м. Львів, який є популярним місцем серед туристів через історичну тематику закладу. Ресторан стилізований під криївку УПА із тематичним оформленням, присвяченого подіям періоду ОУН та УПА.

Військові кладовища, братські та поодинокі могили часів ДСВ розташовані по всій Україні. На Львівщині в с. Червоне розміщений Меморіальний цвинтар вояків дивізії СС «Галичина» (1994 р.), який є пам'яткою культури. В Києві розташоване Лук'янівське військове кладовище (1943 р.) на місці поховань періоду ПСВ, на території якого поховані загиблі РСЧА, а також кладовище німецьких військовополонених (1944 р.). В м. Дубно на Рівненщині є військове кладовище воїнів РСЧА (1944 р.), що являється пам'яткою історії. Також декілька військових цвинтарів періоду ДСВ розташовані на окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

В Києві та Львові розташовані два меморіальних заповідника:

- Державний історико-культурний музей-заповідник «Личаківський цвинтар». Це одне з найбільших кладовищ у Європі, створене в 1786 р., на території якого розміщено близько 400 тис. поховань. Заповідник включає меморіал героїв російсько-української війни, меморіал воїнів УГА, меморіал УПА, Польський військовий цвинтар періоду 1918-1920 років, Личаківське військове кладовище, незбережений австрійський військовий цвинтар періоду ПСВ, поле почесних поховань, меморіальний комплекс «Пагорб Слави».

- Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Заповідник, що створений на місці масових страт німцями жителів Києва та військовополонених під час ДСВ в урочищі Бабин Яр, присвячений висвітленню цих подій. На території заповідника розміщені пам'ятники, пам'ятні знаки, інформаційні стенди. Окрім цього тут проводять тематичні екскурсії, фотовиставки та пам'ятні заходи.

Одним з найпопулярніших туристичних об'єктів цього періоду, є Національний музей історії України у Другій світовій війні в Києві, який розташований на схилах правого берега Дніпра. Музей відіграє важливу роль у збереженні пам'яті трагічних подій Другої світової, а експозиційний простір, який має 16 залів, розкриває українську історію, яка стосується бойових дій, геноцидів, боротьби за незалежність між СРСР та Німецькою імперією, історичної пам'яті про Другу світову та ін. Фонд музею складає понад 400 тис. музейних предметів. До складу музею також входить монумент «Батьківщина мати» висотою 102 м з оглядовими майданчиками, що відкривають панорамні види на Київ і меморіальний комплекс площею більше 11 га., в межах якого знаходиться майданчик де розташовано 65 зразків радянської військової техніки періоду 30-70-х рр. ХХ ст., серед яких: танки та інша бронетехніка; автомобілі; броневі вагони бронепоезда; РСЗВ БМ-13, більш відома під неофіційною назвою «Катюша»; артилерійський бронекатер; міномети, польові та зенітні гармати; ракетний комплекс РСД-10 Піонер; авіаційна техніка та інші експонати.

Ексклюзивними експонатами музею є декілька зразків військової авіації, доступні для відвідування. Це багатоцільовий реактивний винищувач 3-го

покоління зі змінною конфігурацією крила МіГ-23, багатоцільовий військово-транспортний літак Лі-2 та ударний вертоліт Мі-24.

Окрім цього, музей організовує та проводить різноманітні виставки, які стосуються і сучасної російсько-української війни та надає послуги з пошуку відомостей щодо українських військовослужбовців з РСЧА, що загинули, зникли чи поховані на території України [38].

Друга половина ХХ ст., за винятком війни УПА з радянською владою, пройшло без бойових дій на території України. Висвітлення історії цього періоду, що включає Холодну війну, війни у Кореї, В'єтнамі та Афганістані та інших конфліктів, переважно зосереджено в різноманітних музеях, створених після розпаду СРСР.

Найбільш унікальними і цікавими з таких музеїв є:

- Музей Повітряних сил Збройних сил України, м. Вінниця.

Музей розташований на території штабу ПС ЗСУ і присвячений військовій авіатехніці та ППО. В музеї знаходяться експозиції, які показують історію 43-ї Ракетної армії та Ракетних військ стратегічного призначення СРСР, історію створення ВПС, історію військ ППО, історію авіаційного озброєння, історію українських льотчиків ДСВ та ін. Експозиційний фонд також складає більше сорока зразків радянської військової техніки: реактивні винищувачі 1-го, 2-го, 3-го та 4-го поколінь; винищувачі-бомбардувальники, одним з яких є Су-17М3 — перший радянський літак з крилом змінної геометрії; штурмовики, включаючи перший радянський серійний палубний штурмовик вертикального зльоту та посадки Як-38М; бомбардувальники; літак радіоелектронної боротьби, навчально-тренувальні літаки; багатоцільові та ударні вертольоти, корабельний протичовновий вертоліт; БПЛА; авіаційні ракети (некеровані авіаційні ракети, ракети класу «повітря-повітря», крилаті, аеробалістичні, протирадіолокаційні); авіабомби та ін.; ЗРК, включаючи С-200, С-300, Бук-М1 та ін.; радіолокаційні станції; ударний ракетний комплекс з балістичною ракетою.

- Музей важкої бомбардувальної авіації, м. Полтава.

Унікальний музей просто неба, що створений в 2007 р. на території військового аеродрому, історія якого розпочалася ще в 20-х роках минулого

століття. В роки ДСВ з аеродрому злітали бомбардувальники В-17 «Летюча фортеця» ВПС США в рамках спільної радянсько-американської повітряно-бомбардувальній операції «Френтік» 1944 р. проти країн Осі, якій присвячена одна з експозицій.

Пізніше тут базувалася важка бомбардувальна авіаційна дивізія. Саме на цьому аеродромі був розрізаний останній український бомбардувальник Ту-22М3 в рамках ліквідації стратегічного ядерного озброєння. Експозиція музею включає виставку авіаційної техніки та озброєння. Це реактивні винищувачі; стратегічні бомбардувальники-ракетоносці, серед яких є носії ядерної зброї, включаючи єдиний музейний експонат у світі Ту-160; дальні бомбардувальники-ракетоносці, включаючи носія ядерної зброї, перший радянський реактивний бомбардувальник і перший радянський надзвуковий бомбардувальник; фронтовий бомбардувальник; транспортні літаки; навчально-тренувальні літаки; вертольоти; авіабомби, крилаті ракети та ін. Деякі літаки та вертольоти доступні для відвідування.

Окрім цього, деяка техніка доступна для відвідування: бомбардувальники Ту-160, Ту-95МС і Ту-22М3, вертоліт Мі-8 та винищувач 4-го покоління МіГ-29, який після відновлення відкрили на початку травня 2024 р.

Також в музеї є експозиції, присвячені участі авіачастини під час випробування ядерної зброї на архіпелазі Нова Земля в 1961 р., внеску України щодо освоєння космосу та війні на сході України (АТО) [33].

- Музей Ракетних військ стратегічного призначення, м. Первомайськ, Миколаївська область.

Ще один унікальний музей України, аналог якого є лише в США. Музей створений на колишній бойовій позиції ракетного полку 46 ракетної дивізії ракетних військ стратегічного призначення СРСР, який демонструє справжні пускові шахти, командні пункти, інші військові об'єкти та обладнання. Експозиція музею присвячена історії 46 ракетної дивізії, а на території розміщені макети ракет, ракетні двигуни, військова техніка, системи космічного зв'язку та ін. [33].

- Державний музей авіації України імені О. К. Антонова, м. Київ.

На відміну від попередніх, профіль цього музею технічний, а не воєнно-історичний. Проте, музей містить велику кількість авіаційної військової техніки другої половини ХХ ст., яка стояла на озброєнні ВПС СРСР та ПС України. За величиною колекції це другий музей на пострадянському просторі та шостий в світі (додаток Е). Серед експонатів військової авіації розташовані реактивні винищувачі КБ Сухого та МіГ; штурмовики КБ Сухого та Яковлєва, включаючи два Су-25, які використовувались у війні в Афганістані; бомбардувальники КБ Сухого; далекі бомбардувальники-ракетоносці КБ Туполєва; дальній протичовновий літак КБ Туполєва; протичовнові гідролітаки КБ Берієва; літак радіолокаційного дальнього виявлення КБ Антонова; ударні, багатоцільові та важкі транспортні вертольоти КБ Міля; палубні протичовнові вертольоти КБ Камова; дистанційно-керований літак-мішень та ін. Цікавим експонатом є радянський поршневий винищувач Як (без конкретної модифікації), який знімали у відомому фільмі Леоніда Бикова «В бій ідуть тільки “старики”» [19].

В Україні також є декілька воєнно-історичних музеїв, експозиції яких показують воєнну історію України та окремих регіонів в різні історичні періоди. Це такі музеї, як:

- Національний військово-історичний музей України, м. Київ.

Музей є одним з провідних в Україні, який володіє найбільш повною та унікальною колекцією експонатів, що стосуються збройної боротьби українців. Заснований в 1995 р. спочатку це був відомчий музей у структурі Міністерства оборони, але вже в 1998 році був відкритий для всіх відвідувачів, і з того часу здобув велику популярність серед любителів воєнної історії. Експозиції структуровані за хронологією історичних періодів, які охоплюють:

- Воєнні події Давніх часів, розпочинаючи Бронзовою добою, яка представлена різними видами озброєння і спорядження скіфів, сарматів, греків та римлян.
- Воєнну історію Русі IX-XIII ст., що представлено широким спектром зброї та іншими експонатами.
- Козацьку добу, представлену зразками та елементами зброї, репліками козацьких прапорів, фігурами-реконструкціями та іншими експонатами.

- XIX – поч. XX ст.: демонстрація еволюції вогнепальної зброї та уніформи військових підрозділів що формувалися з українців або діяли на теренах України. Експозиція включаю експонати періоду Наполеонівських воєн та Кримської війни.
- Період УНР і Української Держави. Експозиція стосується історії національних військових формувань та воєнних дій обох держав. Також представлені різноманітні зразки уніформи, зброї, моделей військової техніки, предметів фалеристики, репліки прапорів та інші експонати.
- Перебування України в СРСР, експонати якого включають зразки зброї, військове спорядження, уніформу і т. п.
- Історію українців 30-50-х років XX ст., включаючи історію УПА та Карпатської України.
- Другу половину XX ст.: експозиція демонструє участь українців в протистоянні НАТО і ОВД, Берлінській кризі, Корейській, В'єтнамській та Афганській війнах, Будапештському повстанні, а також розповідає історію націоналістичного напіввійськового крила УНА УНСО та їх участь у війнах 1990-2000-х рр.
- Період незалежності. Експозиція включає експонати, які стосуються ЗСУ з початку їх формування в 1991 р.
- Російсько-українську війну. Експозиція складається з особистих речей військовослужбовців, зброї, військового спорядження, різноманітної символіки і т. п.

Окрім цього, музей проводить різні освітньо-пізнавальні заходи: виставки, презентації, уроки патріотичного виховання, воєнно-історичні реконструкції [33].

- Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки, м. Луцьк.

Музей відкритий в 1999 р. на базі військового містечка. Виставкові зали музею мають декілька тематичних напрямків, присвячені воєнній історії Волині в часи Галицько-Волинської держави, литовсько-польського періоду, доби козацтва, війні 1812 р., Брусиловському прориві ПСВ, ДСВ, а також сучасним

героям родом з Волині. На відкритому майданчику розташовані зразки військової техніки радянських часів: танки, бронетранспортери, бойові машини піхоти, бронеавтомобілі; реактивні та поршневі літаки; вертоліт, доступний для відвідування; польова, самохідна та зенітна артилерія, ЗРК; оперативно-тактичні ракетні комплекси; стрілецька зброя, техніка і обладнання інженерних військ, військ зв'язку та служб забезпечення та ін. [33].

- Музей «Героїв Дніпра», м. Івано-Франківськ.

Музей присвячений висвітленню історії Прикарпаття в межах Івано-Франківської області від часів Галицько-Волинської держави до сучасності. Окрім цього, частина експозиції присвячена історії УСС, історії формування УГА, історії 38-ї загальновійськової армії РСЧА періоду ДСВ в межах України, участі мешканців краю в Афганській війні 1979-1989 рр. та захисту України в Російсько-українській війні. Також, в музеї організовують уроки мужності, тематичні екскурсії присвячені воєнній історії України із залученням ветеранів ЗСУ та інших військових формувань, а також інші заходи [33].

- Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця».

Створений на базі Госпітального укріплення Київської фортеці, музей включає декілька експозицій, в ньому проводять декілька тематичних екскурсій та культурно-просвітницькі заходи для дітей. Споруди, які включає фортеця, будувалися з XVII ст. Київська фортеця є одним із найбільших фортифікаційним об'єктом, який зберігся до цього часу [34].

- Музей історії зброї, м. Запоріжжя.

Це приватний музей, що демонструє велику колекцію різноманітного озброєння та обладунків різних історичних періодів та народів, серед яких зброя кам'яної доби, епохи міді та бронзи, ранньої залізної доби, раннього середньовіччя, Київської Русі, середньовіччя, українського козацтва, Османської імперії, індоіранського регіону, Південно-Східної Азії, Японії, народів Африки, Російської імперії, СРСР, народів Кавказу. Експозиція включає холодну та вогнепальну зброю, а також зразки артилерії.

- Калинівський військово-історичний музей, Київська область.

- Музей військової техніки під відкритим небом, м. Канів, Черкаська область.

- Одеський військово-історичний музей.
- Музей зброї та військової техніки, м. Путивль, Сумська область.
- Чернігівський військово-історичний музей.

Експозиції, що висвітлюють воєнну історію, також наявні в багатьох загальноісторичних музеях та музеях інших профілів, включаючи такі, як:

- Львівський історичний музей.

Історія цього музею розпочалася наприкінці XIX ст., що робить його одним з найдавніших в Україні. Музей складається з декількох філій, розташованих у різних будівлях:

- музей-арсенал, розміщений в Міському арсеналі — фортифікаційній споруді XVI ст. Експозиція створена за хронологічно-тематичним принципом і включає зразки зброї, обладунків, військової форми з понад тридцяти країн світу.

- Музей визвольної боротьби України, який демонструє в хронологічному порядку ключові моменти боротьби за самостійну Україну, охоплюючи період XIX-XX ст. В експозиціях висвітлено пам'ятки та історію УСС, армії УНР, УГА, УВО, ОУН, армії Карпатської України, батальйонів «Роланд» і «Нахтігаль» армійської розвідки та контррозвідки Абвер Вермахту, УПА, 14-ї гренадерської дивізії Ваффен-СС «Галичина» та інших організацій і військових підрозділів.

- Музей генерала-хорунжого УПА Романа Шухевича. Попри знищення будівлі у 2024 р., більша частина експозиції була вивезена та збережена. В майбутньому планується відновлення музею.

- Історико-меморіальний музей Євгена Коновальця. Музей, створений в родинному будинку сім'ї Коновальців, висвітлює молодість та військову діяльність полковника армії УНР, командира Січових стрільців, засновника УВО та ОУН, ідеолога українського націоналізму.

- Музей історії України. Експозиція музею включає велику кількість пам'яток різних епох, включаючи зразки зброї та інші предмети козацької доби [29].

- Національний музей історії України, м. Київ.

В музеї є виставка, яка демонструє історію озброєння і військового спорядження на теренах України від стародавніх часів і до сучасності, а також декілька виставок, присвячені російсько-українській війні [37].

- Музей історії Києва.

В музеї проводять виставки, присвячені російсько-українській війні, а також оборонцям Києва різних історичних періодів. Також музей має філію — Музей окупації Києва, експозиція якого показує історію окупаційних режимів ХХ ст. [32].

- Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова.

В музеї наявні експозиції, присвячені козацтву, жителям Харківщини на фронтах ПСВ, Українській революції, міжвоєнному періоду, ДСВ, АТО та ролі Харківщини в цих подіях. Окрім цього, біля музею розташовані зразки військової техніки, включаючи танк, гармати і гаубицю радянських часів, гармати ХVІІІ ст., а також унікальний експонат для України — британський танк Першої світової Mark V, який опинився в Україні в якості іноземної допомоги «білогвардійцям» [44].

- Миколаївський музей суднобудування і флоту.
- Національний музей космонавтики імені Сергія Павловича Корольова, м. Житомир.

- Музей техніки «Фаєтон», м. Запоріжжя.
- Конотопський музей авіації.

Також в Україні є відомчі музеї:

- Центральний музей ДПСУ, м. Черкаси;
- Музей МВС України, м. Київ.

Російсько-українська війна.

Не зважаючи на втрату ряду об'єктів ВІТ на окупованих територіях, трагічні події на Сході України періоду АТО/ООС та під час повномасштабного вторгнення РФ, війна також стимулювала створення нових туристичних місць та ріст інтересу до воєнної історії серед населення.

У Дніпрі в 2016 р. був створений Музей сучасної російсько-української війни. В Черкасах в 2018 р. силами волонтера був відкритий Патріотичний музей

АТО/ООС, почали з'являтися кладовища із полеглими героями, створюватись меморіали, організовуватись виставки знищеної російської військової техніки в крупних містах, організовуватися виставки в музеях, присвячені російсько-українській війні.

В Сумській області поблизу м. Лебедин у 2023 р. був відкритий музей знищеної російської техніки. В майбутньому місцеві мешканці планують перетворити його на повноцінний музей [12]. Також почався процес планування і створення нових туристичних та меморіальних об'єктів. Наприклад, є плани щодо відкриття музею російсько-української війни в Кропивницькому музеї російсько-української війни. До 2027 р. планується створення Національного військового меморіального кладовища під Києвом.

Монументальні пам'ятники. В Україні є широка мережа монументальних пам'ятників, меморіалів, пам'ятних знаків та інших пам'яток, присвячених різним історичним подіям, видатним військовим особистостям та ін. Самі по собі вони не є особливо цікавими туристичними об'єктами, проте вони можуть включатися до воєнно-історичних маршрутів.

Після розпаду СРСР була створена мережа пам'ятників, пам'ятних знаків і меморіалів, що вшановують козацьку добу, відомих постатей, історичні події козаччини. Багато таких пам'ятників розташовані у Києві, Дніпропетровській, Чернігівській, Полтавській, Черкаській, Харківській та Львівській областях.

У Криму є значна кількість пам'ятників, присвячених подіям Кримської війни, більшість з яких знаходяться у Севастополі та Балаклаві, яка час війни була військово-морською базою Королівського військово-морського флоту Великої Британії та штабом британської армії [15].

Пам'ятники, присвячені Першій світовій війні, переважно представлені в на Заході України, зокрема у Львівській, Рівненській, Волинській, Вінницькій, Івано-Франківській, Тернопільській та Хмельницькій областях. Також пам'ятки, присвячені ПСВ є в Києві і області, Криму, Одеській, Полтавській, Харківській та інших областях.

Пам'ятники, присвячені Другій світовій розташовані на території всієї країни. Вони наявні як у більшості міст, а також в багатьох селах. Часто такі

пам'ятники, монументи і т. п. розміщені центральних парках, на площах, а також на місцях пам'яті.

Пам'ятники, які вшановують УПА здебільшого розташовані в західних регіонах України, адже саме вони були основним місцем їхнього опору проти радянського і німецького режимів.

2.2 Рівень розвитку та сучасні проблеми воєнно-історичного туризму в Україні

На відміну від багатьох європейських країн, в Україні воєнно-історичний туризм не набув значного розвитку від моменту отримання незалежності і до сьогодні, попри наявність різноманітних дестинацій та перспектив у цій галузі. Об'єкти воєнно-історичної спадщини не використовуються й на половину. Варто одразу зауважити, що окремі об'єкти ВІТ, переважно музеї та історико-культурні комплекси, є дуже популярними, які протягом року відвідують десятки та сотні тисяч туристів. Проте тут йдеться саме про комплексні воєнно-історичні тури.

Одна з основних причин — це відсутність маркетингу та просування цього виду туризму, та як наслідок, відсутність попиту, при чому не тільки серед іноземних туристів, а й серед українських. За винятком найвідоміших та привабливіших дестинацій, немає достатнього висвітлення об'єктів ВІТ в туристичних путівниках, туристичних Інтернет-ресурсах, соціальних мережах і т. п. Тому, на відміну від багатьох європейських країн, особливо таких, як Велика Британія, Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Греція та ін., в Україні фактично відсутні воєнно-історичні тури. В той же час, тільки у Великій Британії є більше двадцяти туроператорів, включаючи одноосібних, і туристичних агенцій, що організовують воєнно-історичні тури, які проводять фахові гіді — військові історики, колишні військовослужбовці та ін. спеціалісти в галузі воєнної історії.

Проблемою є й відсутність співпраці з іноземними туроператорами щодо організації воєнно-історичних турів на території України. Так, британський туроператор The Cultural Experience проводить близько сімдесяти турів за рік країнами Європи і Азії, в США, ПАР, пропонуючи широкий спектр воєнно-історичних турів місцями битв, історичних подій, колишніми військовими

об'єктами, меморіальними місцями та ін., комбінуючи із супутніми туристичними послугами. Україна, як туристичний напрям, відсутня в пропозиціях, як The Cultural Experience так і в решті іноземних туроператорів, орієнтованих на такий вид туризму, на відміну від деяких інших країн колишнього СРСР — Литви, Латвії, Естонії, Білорусі та РФ.

Великої шкоди на стан і перспективи воєнно-історичного туризму мала збройна агресія з боку РФ 2014 р. Так, анексія АР Крим призвела до втрати на півострові усіх туристичних об'єктів, серед яких були доволі цікаві та унікальні, наприклад:

- Генуезька фортеця у м. Судак, побудована в XIV-XV ст., яка була одним з найпопулярніших туристичних об'єктів в Криму, на території якої відбувалися різні постановочні бої, театралізовані фестивалі та інші історико-культурні заходи. Також, це єдина збережена в доволі гарному стані кримська фортеця.
- Військово-морський музейний комплекс «Балаклава», який є унікальним музеєм, що розміщений на території колишнього підземного заводу з ремонту та обслуговування підводних човнів. Експозиція музею включала історію підводних сил Чорноморського флоту СРСР та історію ВМС України, моделі кораблів, зразки озброєння та інші експонати.
- Військово-історичний музей Чорноморського флоту (Севастополь), експозиції якого присвячені історії Чорноморських флотів Російської імперії, СРСР та України.
- Військово-історичний комплекс «Михайлівська батарея», створений на місці берегової батареї XIX ст. у Севастополі та присвячений Кримській та Другій світовій війнам.
- Євпаторійський музей історії Кримської війни та ін.

Аналогічно відбулось і з окупованими частинами Донецької та Луганської областей, з тією різницею, що в цих регіонах розпочалися бойові дії, внаслідок чого з'явилася й фізична загроза знищення воєнно-історичних дестинацій і пам'яток. В свою чергу, підконтрольні Україні території Донецької і Луганської областей стали непривабливими для туристів через небезпеку, пов'язану із

бойовими діями. Війна на Сході також сильно впливала на створення негативного іміджу України для іноземних туристів.

У 2022 р. ситуація значно погіршилася вже через повномасштабне вторгнення РФ в Україну, яке триває і досі. Тривала окупація значних територій в поєднанні з активними бойовими діями призвели до пошкодження і втрати ряду об'єктів ВІТ.

Окрім, безпосередньо небезпеки фізичного знищення об'єктів воєнно-історичної спадщини, яка і надалі зберігається на окупованих та прифронтових територіях, деякі регіони стали непридатними для подорожей через безпековий фактор. Враховуючи ситуацію, станом на початок травня 2024 р., регіони України можна поділити за рівнем безпекової придатності для організації воєнно-історичного туризму.

I. Непридатні повністю, включаючи тимчасово окуповані території та регіони з активними бойовими діями: АР Крим, Луганська, Донецька області, більша частина Запорізької та Херсонської областей.

II. Частково непридатні, включаючи регіони, які зазнають частих ракетних, авіаційних чи артилерійських обстрілів або межують з РФ: Харківська, Сумська, Чернігівська, Миколаївська, Дніпропетровська області, підконтрольні Україні частини Херсонської та Запорізької областей.

III. Відносно придатні, включаючи регіони, які періодично зазнають ракетних обстрілів: Київська область та м. Київ.

IV. Придатні (найбільш безпечні регіони): Закарпатська, Чернівецька, Львівська, Івано-Франківська, Хмельницька, Тернопільська, Вінницька, Волинська, Рівненська, Житомирська, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська Черкаська області.

Проте, повномасштабне вторгнення також зумовило проведення на базі музеїв різних виставок та заходів, присвячених війні, організації виставок та музеїв знищеної російської військової техніки.

Повертаючись до воєнно-історичних турів, станом на 2024 р., пропозиції українських туроператорів переважно включають одно- та дводенні екскурсії

фортифікаційними об'єктами на Заході України і DESTИНАЦІЯМИ, ПОВ'ЯЗАНИМИ ІЗ КОЗАЦЬКОЮ ДОБОЮ В ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА ПІВНІЧНИХ РЕГІОНАХ:

- одноденний тур до військово-історичного комплексу «Скеля» і ставки Генріха Гімmlера із супроводом гiда на Житомирщині;
- одноденна екскурсія до музею ракетних військ стратегічного призначення на Миколаївщині, яка включає відвідування командного пункту, а також катання на середньому танку Т-62, який використовувався для охорони військової частини в радянські часи;
- коротка екскурсія (4 год) у Івано-Франківську, присвячена історії міста у період Другої світової;
- одноденна екскурсія у м. Львів, темою якої є висвітлення воєнної історії Львова протягом багатьох століть;
- одноденна екскурсія до Мамаєвої Слободи, автентично відтвореного козацького поселення XVII-XVIII ст. (м. Київ);
- одноденна екскурсія до історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині на Чернігівщині, присвячена козацтву;
- дводенний тур Черкащиною (Холодний Яр, Суботів, Черкаси, Чигирин, Трахтемирів), присвячений козацтву;
- одноденна екскурсія на Черкащині, присвячена повстанню гетьмана Богдана Хмельницького і Коліївщині, яка включає відвідування Чигирин, Суботова та урочища Холодний Яр;
- оглядова екскурсія, присвячена львівським фортифікаційним об'єктам XV-XIX ст. у м. Львів;
- дводенний тур фортифікаційними спорудами на Волині, що включає відвідування Тараканівського форту, Дубенського та Острозького замків, замку Корецьких та ін.;
- численні одно- та дводенні екскурсії у Чернівцях, Хотині та Кам'янець-Подільському, включаючи відвідування Хотинської і Кам'янець-Подільської фортець;
- одноденні тури у містах Ірпінь, Буча та Київ із супроводом гідів, що передбачають відвідування виставок знищеної військової техніки ЗС РФ,

кладовище знищених автомобілів, місць, що зазнали ракетних ударів та інших локацій, які пов'язані із російським вторгненням у 2022 р.;

- чотириденний тур місцями пам'яті в деокупованих містах Київщини і Чернігівщини;
- одноденний прес-тур місцями пам'яті в деокупованих населених пунктах на Київщині: села Романівка і Бородянка, міста Ірпінь, Буча, Гостомель.

Варто зазначити, що близько половини цих турів не є в повній мірі воєнно-історичними, а радше загальноісторичними, маршрути яких включають відвідування об'єктів пов'язаних з воєнною історією. Також ці тури, за винятком тих, що пов'язані з російсько-українською війною, не включають так звані тури полями битв (battlefield tours), які доволі популярні в інших країнах. Згаданий раніше, The Cultural Experience, а також інші європейські та американські туроператори включають багатоденні подорожі (від 4-х до 15-ти днів), значна частина яких включає відвідування та дослідження місць історичних битв, під час якого фахові гіді проводять доповіді і презентації стосовно ходу битв, показують та аналізують дії протиборчих сторін і т. п.

Окрім малої кількості воєнно-історичних турів, характерним є і той факт, що використовується доволі обмежена тематика цих подорожей. Звісно, у зв'язку з російським вторгненням, значні території на даний момент не доступні для проведення туристичної діяльності, що звужує можливості ВІТ. Але і до повномасштабної війни увага зосереджувалася переважно на темі козаччини, фортифікаційних спорудах західних регіонів та меншою мірою на темі Другої світової. При цьому, в західних та центральних регіонах є значна воєнно-історична спадщина Першої світової війни, Української революції, УПА. Хоча, і козацька тематика, і тема ДСВ, насправді також представлені у турах дуже мляво. Країни Балтії, наприклад, після розпаду СРСР реставрували та стали активно використовувати військові об'єкти ХХ ст. для включення їх у воєнно-історичних маршрутах.

До речі, цікаво, що на території України немає жодного музею Першої світової війни, не зважаючи на те, що територією України проходив один з

ключових фронтів. У 2013 р. були повідомлення про наміри створити такий музей на території Тараканівського форту на Рівненщині [22], який сам є цікавою оборонною спорудою та пам'яткою історії та архітектури місцевого значення, проте до цього часу нічого так і не було зроблено.

До негативних чинників, що впливають на ВІТ, відноситься і недосконала туристична й транспортна інфраструктура:

- Багато пам'ятних та історичних місць не мають достатньої (або не мають взагалі) кількості пам'ятних знаків та інформаційних стендів, що ускладнює знайомство з воєнно-історичними пам'ятками та робить його неінформативним.
- Недостатній рівень розвитку, якості та незадовільний технічний стан локальних воєнно-історичних та меморіальних музеїв.
- Занедбаний стан багатьох об'єктів воєнно-історичної спадщини.
- Недостатній рівень розвитку закладів розміщення та харчування у віддалених від туристичних центрів місцях.
- Нестача якісних доріг та зручного транспортного сполучення до віддалених об'єктів ВІТ у сільській та гірській місцевості.

Проблемою ВІТ також є збереження воєнно-історичних об'єктів та пам'яток, адже частина таких пам'яток знаходиться у занедбаному стані та потребує реставрації, особливо фортифікаційні споруди. Окрім цього, багато об'єктів воєнно-історичної спадщини не мають охоронних статусів і не включені до реєстрів нерухомих пам'яток, що ускладнює їх збереження. Також нерідко бувають ситуації, коли деякі історичні пам'ятки зазнають руйнації з боку місцевого та населення. Наприклад, розбір хрестів з старовинних козацьких цвинтарів на будівельні матеріали, чи їх знищення для більш комфортної професійної діяльності у сільській місцевості [40]. Загроза втрати об'єктів ВІТ є й внаслідок природніх проблем, як, наприклад руйнація берегів на оз. Сасик, що призводить до ушкоджень кладовища буджацьких козаків [45]. Відсутність заходів щодо включення їх до реєстру пам'яток та збереження призводить і до руйнації без втручання людей.

Найбільшим викликом на даний момент, є проблема збереження об'єктів воєнно-історичної спадщини в прифронтових районах, не кажучи вже про ті об'єкти, які розташовані в зоні активних бойових дій та на окупованих територіях. Так, наприклад у 2024 р., на початку лютого російськими авіабомбами було знищено пам'ятку «Кам'янська Січ» на Херсонщині, території о. Хортиця неодноразово зазнавала артилерійських обстрілів [42], а під час ракетного обстрілу у січні 2024 р. була знищена будівля музею Романа Шухевича.

Значним недоліком є й відсутність у програмах з розвитку туризму в регіонах України, наслідками чого, є низький рівень розвитку ВІТ, вкрай незначне використання потенціалу цієї галузі, та як результат відсутність потенційних доходів від цього виду туризму і низька конкурентоспроможність на міжнародному ринку.

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1 SWOT-аналіз розвитку воєнно-історичного туризму

Для оцінки сучасного стану та виявлення факторів, що впливають на розвиток воєнно-історичного туризму в Україні, було проведено SWOT-аналіз (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

SWOT-аналіз

Сильні сторони (Strengths)	Слабкі сторони (Weaknesses)
Багата воєнна історія. Україна протягом століть була місцем великої кількості війн, спадщина яких може зацікавити внутрішніх та іноземних туристів.	Безпекова ситуація. Війна в Україні негативно впливає на розвиток туризму в цілому, ускладнює туристичні подорожі. Значні території певних регіонів непридатні для подорожей.
Унікальні об'єкти. В Україні є низка унікальних воєнно-історичних дестинацій, які мають небагато аналогів у світі .	Загроза втрати та руйнування через війну та псування і знищення об'єктів ВІТ через людську діяльність та природні фактори.
Різноманітність дестинацій. В Україні є різноманітні музеї, історико-культурні комплекси, фортифікаційні споруди, пам'ятні місця та ін.	Фінансування. Відсутність та дефіцит коштів для реставрації та збереження об'єктів ВІТ, впровадження нових туристичних продуктів.
Локація. Вигідне географічне положення України робить її доступною для туристів з багатьох країн.	Інфраструктура. У віддалених місцях, де розташовані цікаві дестинації ВІТ, відчувається недостатній розвиток туристичної інфраструктури і транспортної мережі.
Зріст цікавості до воєнної історії населення.	Маркетинг. Україна не проводить активну роботу з просування воєнно-

Внаслідок російського вторгнення, в українському суспільстві зріс інтерес до історії України	історичного туризму, як в середині країни, так і на міжнародному ринку.
Інфраструктура. В туристичних районах наявна доволі розвинена мережа закладів харчування, розміщення та супутня інфраструктура.	Відсутність міжнародного співробітництва та кооперації з іноземними туроператорами в галузі ВІТ.
	Кваліфіковані кадри. Відсутність достатньої кількості гідів, що знаються на воєнній історії.
	Негативні стереотипи. Внаслідок політичних та безпекових причин і відсутності достатнього просування на міжнародному ринку, існують негативні стереотипи про Україну, що стримує потоки туристів.
Можливості (Opportunities)	Загрози (Threats)
Розвиток інфраструктури. Модернізація та розбудова нових доріг, створення нових закладів розміщення, харчування та іншої туристичної і супутньої інфраструктури.	Політична нестабільність. Погіршення політичної ситуації, що може вплинути на зниження інтересу до України, як туристичного напрямку.
Реклама. Запровадження ефективної маркетингової кампанії на внутрішньому та міжнародному ринках з метою просування воєнно-історичного туризму.	Фактор війни. Загроза ракетних і артилерійських обстрілів та довготривалого продовження активних бойових дій.
Створення нових воєнно-історичних турів та маршрутів, які охоплюють	Конкуренція. Україна може зіштовхнутись з серйозною

різні історичні періоди та об'єкти; створення нових воєнно-історичних дестинацій, які будуть пропонувати унікальний та цікавий досвід для туристів.	конкуренцією з боку інших країн, внаслідок сформованої там галузі ВІТ.
Створення спеціалізованого веб- порталу з актуальною інформацією щодо об'єктів та маршрутів ВІТ.	Відсутність інвестицій. Внаслідок відсутності чітких політичних та безпекових перспектив, інвестиційний клімат в Україні може стати непривабливим.
Міжнародні партнерства. Налагодження співпраці з іноземними туроператорами, для залучення іноземних туристів до проведення турів в Україні та створення міжнародних турів.	Економічні проблеми. Погіршення економічної ситуації внаслідок війни, що може призвести до зниження попиту на туристичні послуги всередині країни.
Державна підтримка. Залучення інвестицій в розвиток ВІТ.	Знищення об'єктів воєнно-історичної спадщини внаслідок бойових дій та терору з боку РФ.
Подальше зростання попиту на воєнно-історичний туризм через зріст патріотичних настроїв.	Імідж. Триваюча війна і негативні зображення України в ЗМІ можуть відбити бажання в іноземних туристів подорожей в Україну.

3.2 Перспективи розвитку воєнно-історичного туризму в Україні

До 2022 р., туристична галузь в Україні доволі стрімко розвивалась, що створювало нові робочі місця, сприяло розвитку інших секторів економіки і забезпечувало валютні надходження. За даними Всесвітньої організації туризму, у 2019 р. Україну відвідали 13,6 млн туристів, які принесли 1,4 млрд \$ прибутків. В середньому іноземні туристи витрачали майже втричі більше грошей на добу

[43], в порівнянні з внутрішніми, що позитивно впливало на розвиток сфери послуг.

Російське повномасштабне вторгнення у 2022 р. завдало великої шкоди нашій країні, проте також відкрило й нові можливості розвитку в туристичній галузі. Розвиток туризму має важливе значення для України, оскільки його метою може слугувати демонстрація безпеки у країні, що створить перспективи залучення іноземних інвестицій, як в туристичну галузь, так і в інші важливі сфери для повоєнного відновлення та розвитку. Це важливо, адже занепокоєнням серед інвесторів, є не тільки корупція чи політична ситуація в Україні, а також фізична безпека їх інвестицій.

Післявоєнна Україна зіштовхнеться з рядом негативних аспектів в розвитку туристичної галузі, серед яких:

- Страх. Країна, яка нещодавно пережила найбільшу війну в Європі з часів Другої світової, буде викликати страх та побоювання через безпекові ризики, щодо потенційного відвідування серед іноземних туристів.
- Сервіс. Після завершення бойових дій, Україна зіштовхнеться з проблемами в стані інфраструктури, особливо в прифронтових регіонах, не кажучи вже про місця, де проходили активні бойові дії, що позначиться на незадовільному рівні обслуговування.

При цьому є об'єктивні фактори, які сприятимуть розвитку туристичній галузі в Україні:

- Інформаційний шум навколо України. Хоча війна трагічне явище, яке не має позитивних сторін, вона привернула велику увагу до України в багатьох країнах світу, що дало змогу показати, що така країна взагалі існує.
- Попит на туризм. Криза, пов'язана з COVID-19, фінансова нестабільність та інші фактори призвели до зменшення туристичних потоків останніми роками. Україна може стати новим цікавим та більш бюджетним місцем для відпочинку, при цьому маючи можливість надати нові унікальні враження.

Україна володіє значним ресурсним воєнно-історичним потенціалом, який, не зважаючи на появу нових загроз і труднощів, продовжує розширюватися через війну, що відкриває нові можливості в цій галузі туризму. З урахуванням

наявності цього потенціалу, післявоєнних перспектив відновлення країни і популяризації України як туристичного напрямку для іноземних туристів, однією з головних цілей розвитку туризму в Україні повинен стати воєнно-історичний туризм, що сприятиме зросту туристичної привабливості країни, економічному розвитку регіонів та громад, збереженню пам'яті про війну та її жертв, освіті тощо. Використовуючи фактор цікавості серед іноземних туристів, головним чином з Європи, Україна за допомогою воєнно-історичного туризму зможе привернути їх увагу, що також дасть змогу запропонувати їм більш широкий спектр відпочинку, включно з відпочинком у Карпатах, на морі, гастрономією, зеленим та ін.

Важливою складовою успішного розвитку воєнно-історичного туризму є створення та впровадження різноманітних туристично-екскурсійних маршрутів, пов'язаних із воєнною історією. Україна має значну воєнно-історичну спадщину, яка формувалася століттями, що є потужною основою для розробки цікавих, інформативних, пізнавальних та унікальних воєнно-історичних турів. Воєнно-історичні маршрути повинні бути різноманітними за тривалістю, способом пересування і тематикою, включаючи комбіновані маршрути, які будуть включати теми різних війн, розширюючи пізнавальний спектр для туристів. В післявоєнний період обов'язковим повинно стати створення турів місцями битв сучасної російсько-української війни.

З метою посилення освітньої та пізнавальної діяльності для молоді, популяризації історії, збереженню історичної пам'яті, було би доцільним також організовувати тематичні тури для школярів та студентів.

Процес створення воєнно-історичних маршрутів для популяризації подорожей цього типу повинен супроводжуватися активною маркетинговою кампанією, для чого потрібне сприяння українських туроператорів і місцевої влади. Важливим кроком для просування, також, було б створення спеціалізованого туристичного порталу в мережі Інтернет. Для цього можна скористатися досвідом Латвії та Естонії, які в кооперації створили проект «Military Heritage II», що фінансується програмою естонсько-латвійського транскордонного співробітництва та який спрямований на популяризацію

туризму, пов'язаного з воєнною історією, в країнах Балтії. Портал містить публікації, які включають туристичні путівники (додаток Ж) та брошури з туризму воєнної спадщини. Вони містять інформацію про воєнно-туристичні об'єкти і маршрути в Латвії та Естонії, які розподілені за історичними періодами ХХ ст., супутню туристичну інфраструктуру. Для зручності серед іноземних туристів, веб-сайт, окрім латиської, естонської та литовської мов, має англійський, німецький та російський варіанти. Також, портал містить перелік і опис актуальних маршрутів та DESTИНАЦІЙ, інформацію щодо проведення воєнно-історичних заходів (реконструкцій, фестивалів та ін.), карту з розташуванням найцікавіших об'єктів ВІТ.

Важливим для розвитку воєнно-історичного туризму є співпраця з іноземними туроператорами, що спеціалізуються на організації подібних турів, наприклад з тим же британським The Cultural Experience та ін. Включення України, як туристичного напрямку в їх тури може збільшити туристичні потоки до України, сприяти зросту привабливості та популяризації України. Також це відкриває можливості для транскордонного співробітництва в області воєнно-історичного туризму і створенню міжнародних турів, які будуть включати Україну. Однією з перспективних можливостей у майбутньому, є співпраця між закарпатським воєнно-історичним комплексом Лінія Арпада та чеським воєнно-історичним комплексом Лінія Бемаша, що обговорювалося під час візиту делегації із Чехії в Закарпатську область восени 2022 р. [8].

Іншим фактором, необхідним для успішної реалізації воєнно-історичних маршрутів, це наявність кваліфікованих гідів, які мають глибокі знання в галузі воєнної історії та здатні проводити інформативні екскурсії, включаючи тури полями битв, які доволі популярні в інших європейських країнах. Враховуючи реалії сьогодення, особливо увагу можна звернути на ветеранів, адже після звершення війни, багатьом доведеться повертатись у цивільне життя. Їх військовий досвід та знання військової справи можуть стати цінними для роботи гідом у воєнно-історичних турах, особливо, тих що будуть стосуватися російсько-української війни.

Успішна реалізація воєнно-історичних маршрутів потребує і високої якості інфраструктури та сфери послуг. Значна кількість об'єктів ВІТ розташовані у віддалених місцевостях, які мають поганий стан автомобільних доріг, недостатнє транспортне сполучення, низьку якість сфери послуг та дефіцит закладів розміщення, харчування і т. д. Інвестування в розвиток інфраструктури сприятиме зручному доступу до об'єктів воєнно-історичної спадщини, комфортному пересуванню маршрутами і якісному обслуговуванню в закладах сфери послуг, що буде позитивно впливати на зріст іміджу України, як туристичному напрямку, розвиток воєнно-історичного туризму і стимуляцію інтересу до України серед іноземних туристів.

Однією з проблем воєнно-історичного туризму, яка має бути вирішена, це стан багатьох потенційних дестинацій та пам'яток воєнно-історичної спадщини. Чимало об'єктів, які мають значну історичну і культурну цінність, через бездіяльність з боку влади щодо їх включення до реєстру пам'яток та заходів із збереження, зазнають руйнацій, ушкоджень, що призводить їх до занедбаного стану та знищення. Вирішенням цієї проблеми може бути проведення аудиту таких пам'яток, створення переліку цінних для воєнно-історичного туризму об'єктів, проведення оцінки їх стану та визначення пріоритетності щодо їх реставрації.

Крім цього, в Україні є безліч пам'ятних місць, які мають велике значення для збереження воєнно-історичної пам'яті та історії. Такі місця мають стати важливою складовою воєнно-історичних маршрутів, але часто вони залишаються непоміченими та ніяк не увіковічені. Рішенням цього питання є встановлення пам'ятних знаків, меморіалів, пам'ятників та інформаційних стендів (текстові панелі, фотографії, карти, сенсорні екрани з відео- та аудіозаписами), які будуть інформувати туристів про історичну значимість подій, що відбувалися на цих теренах.

Війна в Україні крім негативних і трагічних наслідків формуватиме й нову воєнну спадщину, що відкриває перспективи для створення нових об'єктів воєнно-історичного туризму, які можуть стати потужними драйверами економічного розвитку регіонів, що постраждали від війни. Це сприятиме

створенню нових робочих місць, розвитку малого та середнього бізнесу, а також популяризації української історії і культури як в середині держави, так і на міжнародному рівні.

На прикордонних територіях з РФ та Білоруссю, в прифронтових регіонах та в зоні проведення активних бойових дій зводиться велика кількість оборонних споруд та інших військових об'єктів, частина з яких в майбутньому можуть стати туристичними об'єктами та пам'ятками історії. Це численні окопні і траншейні лінії, бліндажі, блокпости, командні пункти та ін., багато з яких мають значну бойову історію.

Повномасштабне російське вторгнення залишило глибокий слід на українських землях, що призвело до появи нових пам'ятних місць, які свідчать про героїзм українських воїнів, стійкість цивільного населення, жахливі злочини, скоєнні російськими окупантами та сприяють збереженню історії та пам'яті про трагічні події війни. Це такі місця, як Буча, Ірпінь, Гостомель, Маріуполь, Бахмут, Авдіївка, острів Зміїний, Кринки, місце затоплення флагману Чорноморського флоту ЗС РФ ракетного крейсера «Москва» та багато інших. Однак при створенні маршрутів такими місцями, важливо зважати на етичні питання, ставлячись з повагою до пам'яті загиблих і постраждалих, а також враховувати негативний емоційний досвід місцевого населення на деокупованих територіях, яке може негативно сприймати такі тури.

На жаль, багато населених пунктів (Попасне, Рубіжне, Северодонецьк, Соледар, Мар'їнка, Вугледар, Волноваха) були повністю зруйновані, відновлення значної частини з яких буде неможливим. Території таких міст і сіл можна зберегти, і в подальшому створити на їх місці воєнно-історичні комплекси, заповідники або національні парки «пам'яті», які би містили тематичні інсталяції і реконструкції з імітацією боїв, інсталяції знищеної та пошкодженої військової техніки, музейні експозиції, демонстрації військових злочинів, скоєних військами РФ, меморіальні об'єкти тощо. Це можуть бути унікальні та привабливі DESTINATIONI для іноземних туристів, які змогли би побачити сліди війни, хоча би мінімально відчуті її атмосферу та всю тяжкість,

а також стати джерелом доходів і потужним інструментом для збереження пам'яті та історії.

Для вшанування пам'яті загиблих є потреба у створенні різних меморіальних об'єктів, а саме:

- меморіальних музеїв, наприклад в таких містах як Буча, Гостомель, Херсон, які стали місцем багатьох військових злочинів і трагедій;
- меморіальних комплексів і меморіалів, присвячених визначним битвам та операціям, видатним військовим, підрозділам сил оборони України, трагічним подіям і жертвам військових злочинів;
- некрополів, меморіальних військових кладовищ.

Для збереження воєнно-історичної спадщини та подальшого розвитку воєнно-історичного туризму в післявоєнний період, важливим є створення нових воєнно-історичних музеїв і комплексів, які будуть відігравати важливу роль у документуванні російсько-української війни, збереженні пам'яті про неї та її учасників, а також стануть цікавими пізнавальними і освітніми туристичними об'єктами. Зважаючи на широкий спектр воєнних подій, починаючи з 2014 р., таких як окупація АР Крим, період Антитерористичної операції/операції Об'єднаних сил на Сході України, повномасштабне вторгнення РФ, це створює підґрунтя для заснування музеїв різної тематики.

По-перше, це може бути заснування музею російсько-української війни національного рівня (за аналогією музею історії України у Другій світовій), який буде охоплювати весь період та всі аспекти війни, а також заснування мережі аналогічних музеїв регіонального і місцевого рівнів. Регіональні музеї можуть зосередитись на особливостях конфлікту у своєму регіоні, на території яких проходили чи продовжують йти бойові дії, відображаючи місцеві історії, подвиги та трагедії.

По-друге, можна скористатися досвідом Сполучених Штатів, які мають музеї національного рівня, присвячені видам збройних сил: армії, ВМС, ВПС та КМП. В Україні, аналогічно до цього, також можна заснувати музеї видів та родів військ ЗСУ, що будуть включати музеї сухопутних військ, ВМС, ССО, ДШВ, сил ТрО, цілями яких буде збереження їх історії, вшанування українських

військових та інформування туристів стосовно ролі цих компонентів ЗСУ в українській історії.

Оскільки, музей ПС ЗСУ вже існує, в цьому випадку можливе його оновлення, включаючи розширення експозиції військової техніки.

Загалом, доцільним є і створення нових музеїв військової техніки та розширення таких виставок у існуючих музеях, адже виставки військової техніки є популярною темою для багатьох туристів. В той час, як більшість експонатів військової техніки в наявних музеях є радянськими представниками, в майбутньому є потенціал наповнення таких колекцій, окрім сучасних вітчизняних зразків, європейськими, американськими та іншими, як сучасними так і більш старими представниками бронетехніки, артилерії, ЗРК, авіації і т. д. Накопичення таких колекцій відбувається і за рахунок трофейної російської техніки.

Також, можливим є заснування музеїв, присвячених найвизначнішим і найбільш знаковим військовим підрозділам. В тих же США, наприклад, є музеї 82-ї повітряно-десантної дивізії та 1-ї піхотної дивізії, історія яких розпочалася в 1917 р.; музей 6-го кавалерійського полку, заснованого ще під час громадянської війни та ін. В Україні за останні десять років відзначилися багато бригад сухопутних військ, ДШВ, морської піхоти, центрів ССО та інших підрозділів ЗСУ, а також підрозділи ГУР МО, НГУ, ДПСУ, Національної поліції, СБУ.

Найвидатнішим українським військовим підрозділом, історія якого розпочалась у 2014 р. в якості батальйону патрульної служби міліції особливого призначення МВС, є 12-та бригада спеціального призначення «Азов» НГУ. Ще до повномасштабної війни, «Азов» проявив себе в якості високоефективного підрозділу, найвідомішою операцією якого було звільнення м. Маріуполь навесні та влітку 2014 р. У 2022 р. полк, який пізніше був розширений до бригади, перебував у Маріуполі, обороняючи місто в надскладних умовах разом з іншими підрозділами, протягом 86 днів, 82 з яких в повному оточенні, від набагато чисельніших військ ЗС РФ. Створення музею, присвяченого «Азову» стало би потужним вшануванням пам'яті загиблих героїв бригади, а також сприяло би проведенню освітніх заходів та патріотичному вихованню серед

молоді, збереженні історії підрозділу, а також сприяло би «очищенню» репутації в очах інших країн, яка склалася внаслідок багаторічної невиправданої пропаганди з боку Російської Федерації.

Не можна забувати і про більш давні історичні періоди. Україна має можливість у створенні музеїв Першої світової війни, періоду Української революції 1917-1921 років, УПА, які стали би цікавими дестинаціями за рахунок охоплення ширшої тематики.

Зберігаються можливості й у поповненні експозицій існуючих музеїв. Так, наприклад, у липні 2023 р. поблизу Києва були відкопані рештки восьми британських винищувачів Hawker Hurricane періоду Другої світової. Частина з них потенційно може бути відреставрована та виставлена у музеях. Винищувачі, що були отримані в якості допомоги по ленд-лізу, були б дуже цінними та унікальними експонатами, адже в Україні немає музейних експонатів військової авіації таких часів, до того ж таких «екзотичних» [11].

За роки незалежності з'явилася чимала кількість клубів, що спеціалізуються на проведенні військово-історичних реконструкцій різних епох і напрямлення. Такі реконструкції є перспективними в подальшому розвитку воєнно-історичного туризму. Проведення реконструкцій на базі історико-культурних комплексів та заповідників, на території замків і фортець, особливо якщо вони будуть приурочені до конкретних битв, є потенційно привабливим доповненням для воєнно-історичних турів, оскільки вони надають можливість поринути у атмосферу тих часів та дарують нові враження.

Розвиток воєнно-історичного туризму може мати такі позитивні результати:

- відновлення занедбаних об'єктів ВІТ, збереження воєнно-історичної спадщини;
- відбудова та розвиток туристичної інфраструктури;
- створення нових туристичних маршрутів;
- розвиток турів місцями битв;
- розвиток внутрішнього і міжнародного туризму;
- збільшення кількості потоків іноземних туристів;

- диверсифікація туристичних продуктів;
- залучення іноземних інвестицій;
- сприяння економічному розвитку;
- сприяння патріотичного виховання молоді.

Однак, враховуючи актуальну ситуацію на фронті, варто зазначити, що значні території є непридатними чи обмежено придатними для розвитку туризму на довгий час. Розвиток галузі в значній мірі буде залежати від результатів війни.

На даний момент, ВІТ найбільше може розвиватися в західних та деяких центральних областях, особливо в таких, як Закарпатська та Чернівецька, які є найбільш безпечними та мають значний воєнно-історичний потенціал.

ВИСНОВКИ

Воєнно-історичний туризм — це підвид воєнного туризму, спрямований на відвідування об'єктів та місць, пов'язаних з воєнною історією, з пізнавальними, освітніми чи меморіальними цілями. Даний вид туризму є досить новим явищем для України, який ще недостатньо вивчений та має невелику наукову базу, а тому потребує подальшого дослідження, адже до сих пір немає єдиного загальноприйнятого визначення цього поняття, оскільки різні науковці мають своє бачення і трактовки.

Воєнно-історичний туризм служить платформою для просвітницької та освітньої діяльності, відпочинку, збереження історичної та культурної спадщини, вшанування жертв.

Дослідження воєнно-історичного туризму ґрунтується на комплексному підході, що поєднує історичний, географічний, соціологічний, економічний та інші методи.

Розвиток ВІТ в свою чергу зумовлюється низкою факторів, серед яких ключову роль відіграє наявність багатой воєнно-історичної спадщини, без якої його функціонування буде неможливим.

Україна має великий потенціал для розвитку воєнно-історичного туризму, оскільки володіє багатим воєнно-історичним надбанням, сформованим за більш ніж тисячолітню історію. Географія об'єктів воєнно-історичної спадщини охоплює всю територію України, включаючи мережу середньовічних фортифікаційних споруд, об'єкти Першої і Другої світових війн, Української революції 1917-1921 р., козацької доби та ін. Також, Україна має мережу унікальних дестинацій, таких як Музей Ракетних військ стратегічного призначення, Музей важкої бомбардувальної авіації, історико-культурний комплекс «Запорізька Січ» та ін. Значною кількістю воєнно-історичних ресурсів володіють м. Київ, Київська, Чернігівська, Черкаська, Полтавська, Львівська, Закарпатська, Вінницька, Рівненська області, а також окуповані АР Крим та м. Севастополь.

При цьому, на відміну від багатьох країн Європи, деяких країн Азії та США, Україна не займалася його розвитком та просуванням.

SWOT-аналіз перспектив воєнно-історичного туризму показав, що Україна має досить багато переваг і можливостей в його розвитку, проте існують серйозні виклики, пов'язані із війною та не чітким майбутнім.

Однією з проблем є занедбаний стан багатьох об'єктів воєнної спадщини, внаслідок відсутності статусів пам'яток та заходів влади щодо їх збереження, що призводить до їх руйнації та втрати. Для збереження таких об'єктів необхідно провести аудит, оцінити їх важливість з історичної точки зору та почати реставраційні роботи, з подальшим включенням до туристичних маршрутів.

Найбільшою проблемою, яка на даний момент стримує розвиток воєнно-історичного туризму, є російсько-українська війна, яка триває з 2014 р. Окупація значної території та ведення активних бойових дій у східних і південних регіонах унеможлиблює на тривалий час розвиток туристичної галузі в багатьох регіонах.

В післявоєнний період, який рано чи пізно настане, важливо створювати та впроваджувати нові воєнно-історичні маршрути місцями битв, просувати їх на міжнародному рівні, що може залучити значні потоки іноземних туристів, які зможуть відвідати цікаві місця та об'єкти, отримати унікальний досвід. Для розробки таких маршрутів необхідно залучити українські туристичні підприємства, а також сприяти співпраці з іноземними туроператорами, що спеціалізуються на воєнно-історичних маршрутах, для включення України в якості одного з їх напрямів, а також для отримання цінного досвіду.

Важливими заходом для розвитку воєнно-історичного туризму є запровадження маркетингової кампанії, створення тематичного туристичного інтернет-порталу, який має містити детальну інформацію про об'єкти воєнно-історичної спадщини, воєнно-історичні маршрути, містити туристичні путівники. Для цього можна скористатися досвідом Латвії та Естонії.

Окрім цього, після війни, необхідним є створення мережі нових воєнно-історичних музеїв та меморіальних комплексів, присвячених російсько-українській війні. Також на місці повністю зруйнованих міст можна створити національний парк чи заповідник «пам'яті» з інтерактивними інсталяціями, різноманітними експозиціями, зразками знищеної техніки, що створювало б атмосферу справжнього бою та стало унікальним туристичним об'єктом.

Сприяння розвитку ВІТ може стати і проведення військово-історичних реконструкцій і тематичних фестивалів в межах історико-культурних комплексів та на місцях історичних битв, які б слугували додатковим джерелом отримання цікавих вражень.

В умовах воєнного стану, на даний момент, розвиток воєнно-історичного туризму можливий лише в західних та деяких центральних регіонах. Майбутній розвиток воєнно-історичного туризму в післявоєнній Україні буде пов'язаний головним чином із Херсонською, Запорізькою, Донецькою, Луганською та Харківською областями, в межах яких зараз точаться численні битви.

Загалом, розвиток воєнно-історичного туризму може стати одним з основних напрямів у туристичній галузі в Україні після завершення війни, який може сприяти залученню іноземних туристів, сприяти розвитку туристичної інфраструктури та як наслідок, економічному зростанню місцевих громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Butler R., Suntikul W. (Eds.) (2013). Tourism and war (Vol. 34), 320.
2. Hrusovsky, M., & Noeres, K. (2011). Military tourism. In A. Papathanassis (Ed.) The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism (pp. 87-94). Wiesbaden: Gabler.
3. Lloyd, David W. (1998). Battlefield Tourism: Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919-1939
4. Military Heritage Tourism. URL: <https://militaryheritagetourism.info/en>
5. Robin Watts, Zishan Parks. Development of Tourism and Travel Industry
6. The Atlantic. The Rise of Dark Tourism. URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/07/the-rise-of-dark-tourism/374432/>
7. The Cultural Experience. URL: <https://www.theculturalexperience.com/>
8. Uzhgorod.net.ua. Онлайн-видання. URL: <https://uzhgorod.net.ua/news/172470>
9. Venter D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure, Volume. 2017. № 6
10. Андрєєва Г.П., Коваль П.Ф. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. №7. С.90-94.
11. АрміяINFORM. Онлайн-медіа Міністерства оборони України: веб-сайт. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/07/13/brytanskyj-vynyshhuvach-hurricane-shho-vidomo-pro-litak-ulamky-yakogo-znajshly-pid-kyuevom/>
12. АрміяINFORM. Онлайн-медіа Міністерства оборони України: веб-сайт. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/08/na-sumshhyni-stvoryly-muzej-spalenoji-vorozhoji-tehniky/>
13. Вінницький обласний краєзнавчий музей: веб-сайт. URL: <https://vinnytsia-museum.in.ua/branches/memorial-compex/museum-complex>
14. Громадська організація «Україна Інкогніта»: веб-сайт. URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/starovynni-tsvyntari-ukrainy-kozatski>

15. Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г.Г. Денисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 289 с. — Библиогр.: с. 248–288.
16. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»: веб-сайт. URL: <https://khotynska-fortecya.cv.ua/>
17. Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»: веб-сайт. URL: <https://battle-poltava.org.ua/uk/reserve/>
18. Державний історико-культурний комплекс Трахтемирів. Офіційний веб-сайт: веб-сайт. URL: <http://trakhtemyriv.org.ua/>
19. Державний музей авіації ім. О.К. Антонова: веб-сайт. URL: <https://aviamuseum.com.ua/ua/exposition>
20. Доценко, А., & Басюк, Т. (2022). Пам'ятки українського козацтва як туристичний ресурс. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм, 5(1), 57–63. <https://doi.org/10.31866/2616-7603.5.1.2022.262002>
21. Закон України «Про туризм» від 01.01.2024 р. №324/95-вр: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
22. «Історична правда». Суспільно-історичного видання: веб-сайт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/525be9247de14/>
23. Каднічанський Д. А. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації / Д. Каднічанський, М. Каднічанська // Матеріали XIV Наукової міжнародної конференції “Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід” (Львів, 9 жовтня 2020 р.). – Львів, 2020. – С. 132–135.
24. Кам'янець-Подільський державний музей-заповідник: веб-сайт. URL: <http://muzeum.in.ua/>
25. Кляп М. П., Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. К.: Знання, 2011. – 334 с.
26. Кушнар'єв В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. 2018. №1. С.107-118.

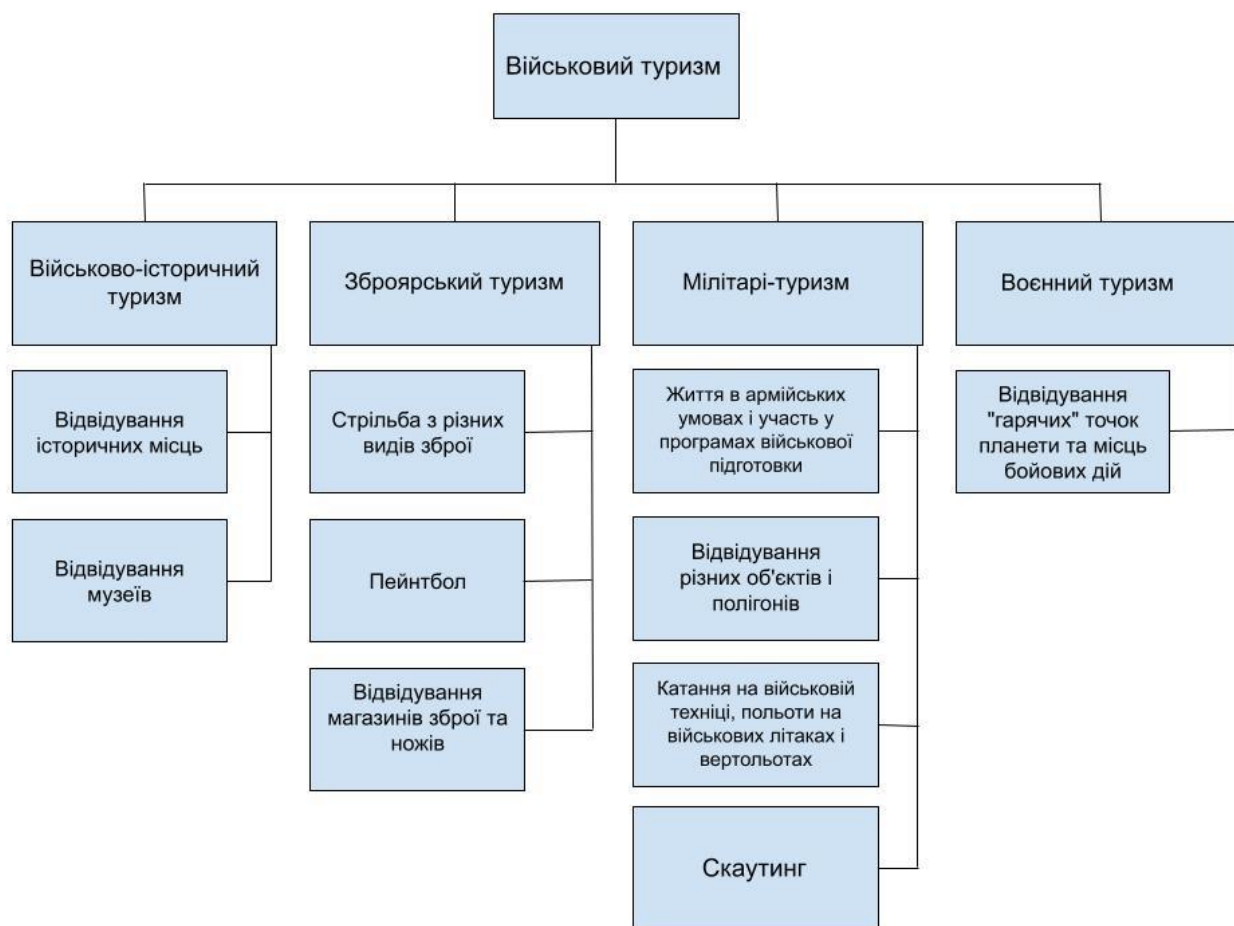
27. Лущик М. Про поняття та види військового туризму. Наукові перспективи. 2021, № 7 (13). С. 241-254
28. Любіцева О.О. Туризмознавство: вступ до фаху: підручник / О.О. Любіцева, В.К. Бабарицька. - К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. - 335 с.
29. Львівський історичний музей: веб-сайт. URL: <https://www.lhm.lviv.ua/home.html>
30. Мельник А. Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму // Краєзнавство, географія, туризм. 2012. №16. С.3-5.
31. Мілітарний. Онлайн-видання. Чорний (воєнний) туризм у Боснії і Герцеговині: <https://mil.in.ua/uk/blogs/chornyj-voyennyj-turyzm-u-bosniji-i-gertsegovyni/>
32. Музей історії Києва: веб-сайт. URL: <https://kyivhistorymuseum.org.ua/uk/>
33. Національний військово-історичний музей України: веб-сайт. URL: <https://nvimu.com.ua/>
34. Національний історико-культурний музей Київська фортеця: веб-сайт. URL: <https://www.kyiv-fortress.com.ua/>
35. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Офіційний веб-сайт: веб-сайт. URL: <https://baturin-capital.gov.ua/>
36. Національного історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Офіційний веб-сайт: веб-сайт. URL: <https://berestechko.org/>
37. Національний музей історії України: веб-сайт. URL: <https://nmiu.org/>
38. Національний музей історії України у Другій світовій війні: веб-сайт. URL: <https://warmuseum.kyiv.ua/>
39. О. Гуржій Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання / О. Гуржій, Р. Пилявець // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. Вип. 12. - 2009. - 12. - С. 19-24. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/war_2009_12_19
40. РБК-Україна. Інформаційний портал. Унікальні докази історії. В експедиціях знаходять давньоукраїнські кам'яні хрести: веб сайт. URL:

<https://www.rbc.ua/rus/travel/unikalni-dokazi-istoriyi-ekspeditsiyah-znahodyat-1663841574.html>

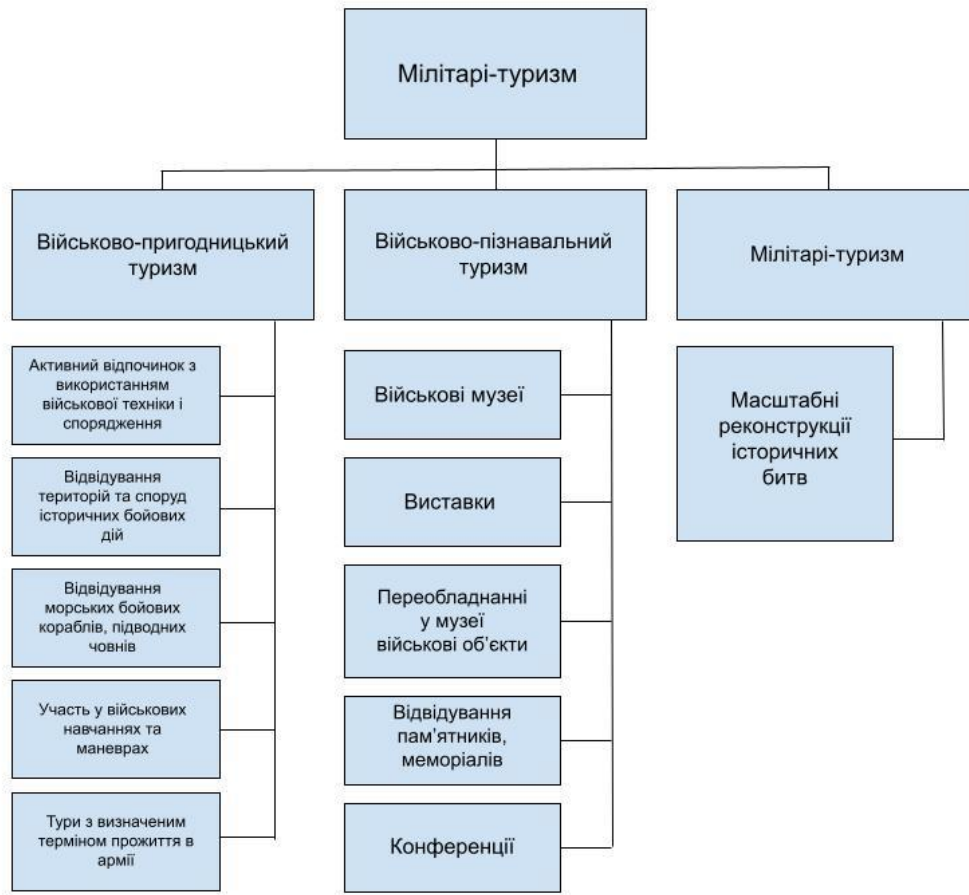
41. «Суспільне Мовлення». Суспільно-політичне інформаційне інтернет-видання: веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/kropyvnytskyi/553161-svitlini-bijciv-bojove-sporadzenna-trofei-u-kropivnickomu-zbiraut-eksponati-dla-muzeu-rosijsko-ukrainskoi-vijni/>
42. Укрінформ. Інформаційне агентство: веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3590724-agresor-obstrilav-ostriv-hortica-u-zaporizzi-e-rujnuvanna.html>
43. Урядовий портал gov.ua: веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/oleg-nemchinov-proviv-naradu-z-predstavnikami-turistichnoyi-industriyi>
44. Харківський історичний музей: веб-сайт. URL: <https://museum.kh.ua/>
45. Юг.Today. Інформаційного агентства: веб-сайт. URL: <https://yug.today/napivdni-odeshchyny-tsvyntar-budzhatskykh-kozakiv-na-mezhi-ruynuvannia/>

ДОДАТОК

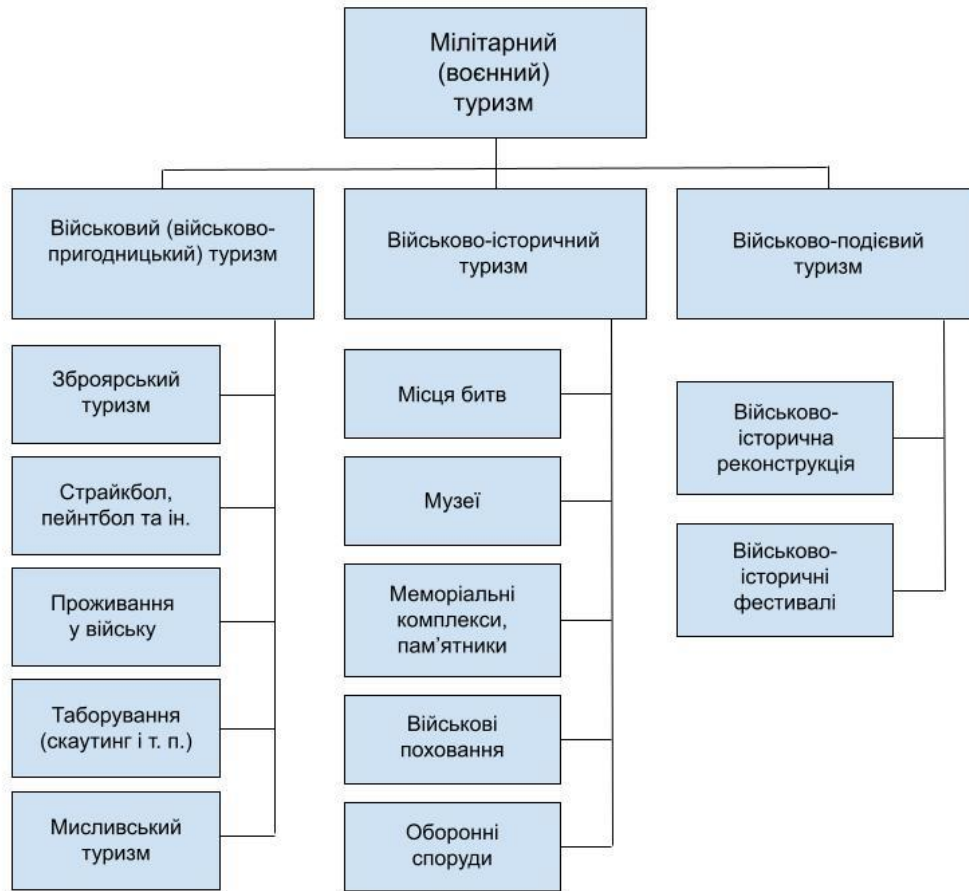
Додаток А

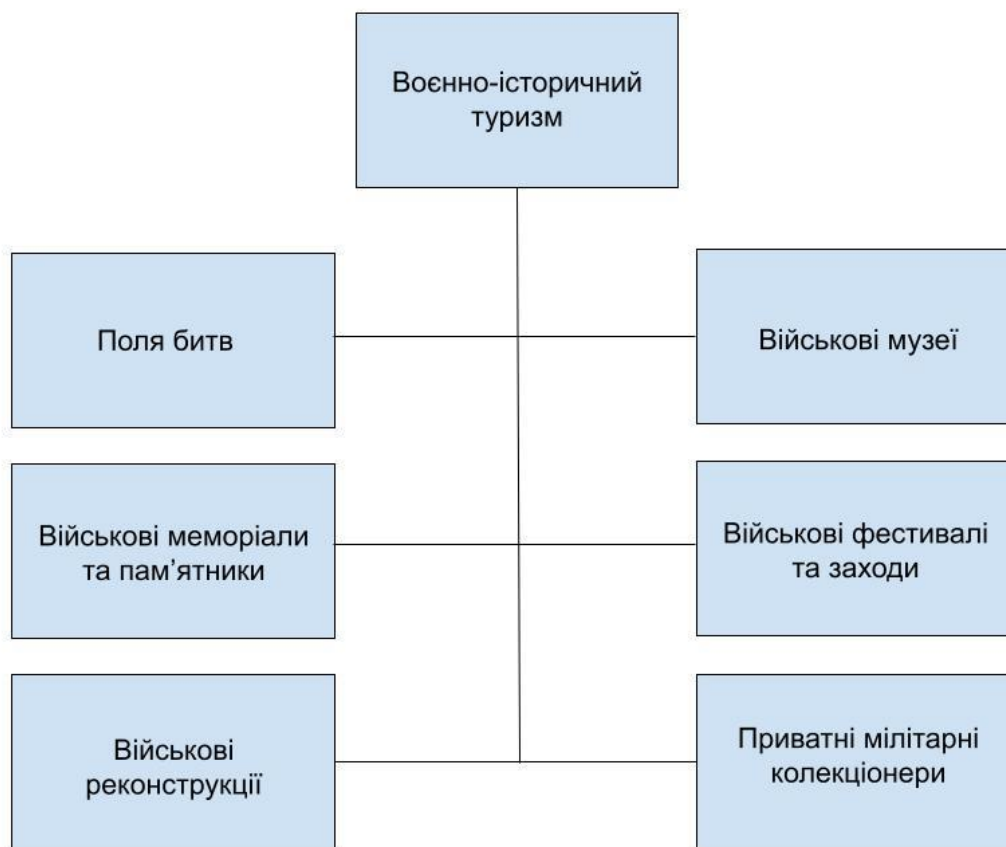
Класифікація військового туризму за Кляпом М. і Шандором Ф.

Класифікація мілітарі-туризму за Кушнар'овим В. і Поліщуком О.

Класифікація воєнного туризму за Каднічанським Д. і Каднічанською М.

Класифікація воєнно-історичного туризму за Вентером Д.

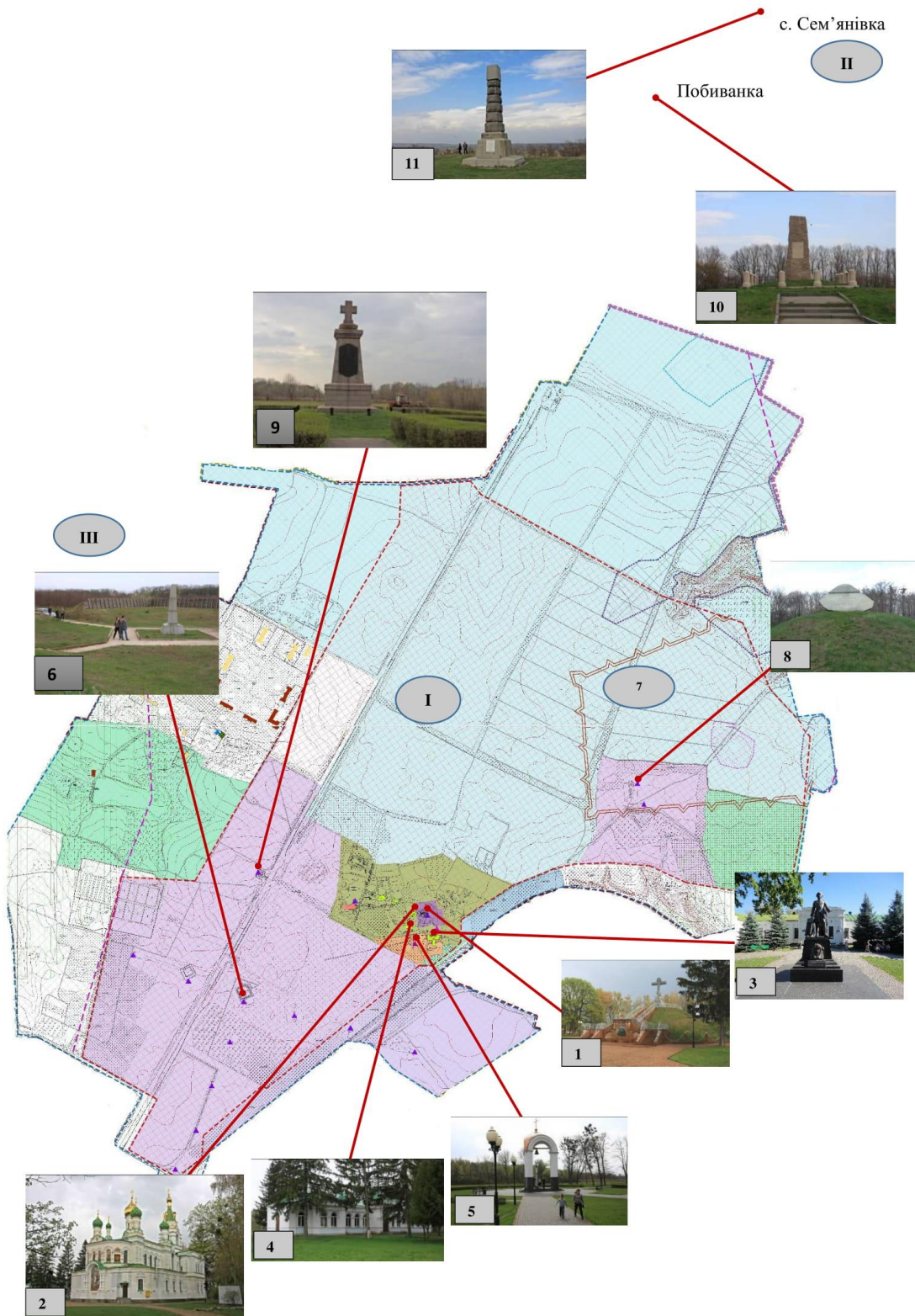

Схема історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» [17]

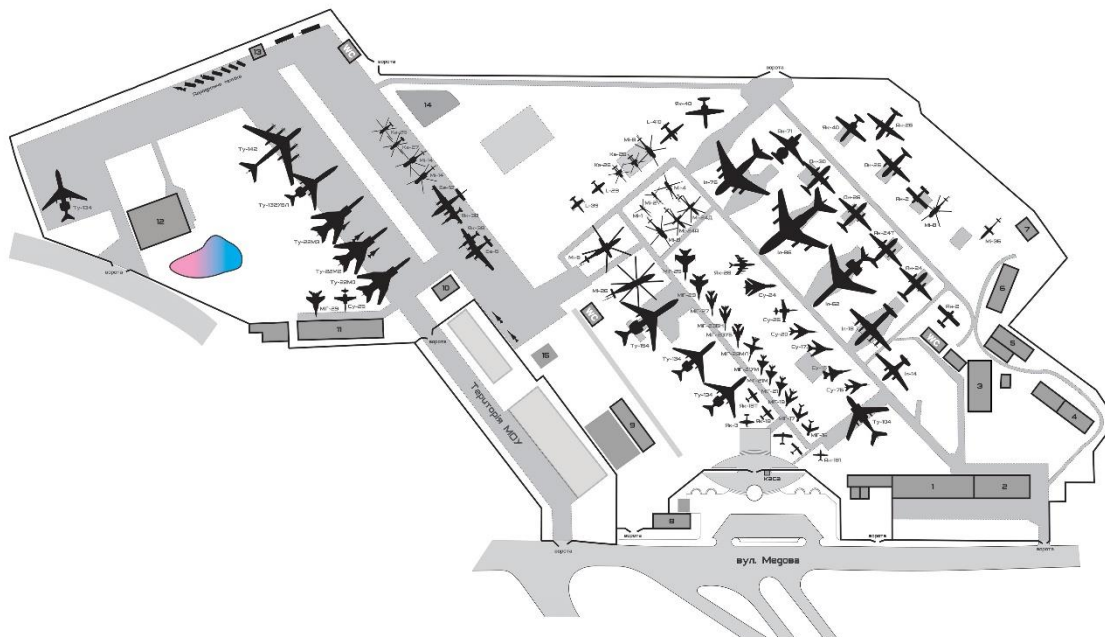
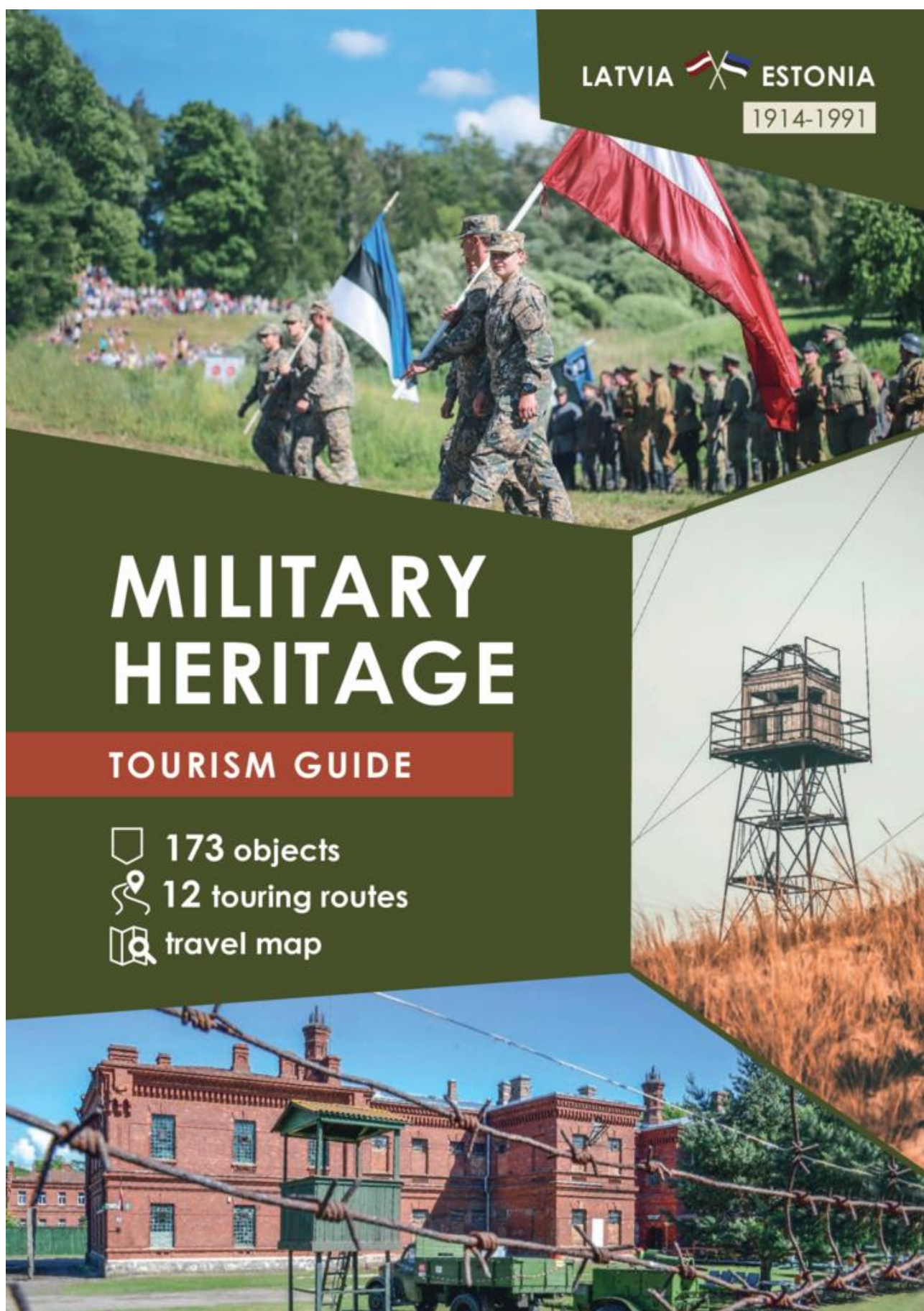

Схема Державного музею авіації ім. О. К. Антонова [19]

Туристичний посібник воєнної спадщини [4]

C O N T E N T

HISTORICAL PERIODS page 2	SYMBOLS page 4	MILITARY HERITAGE TOURISM OBJECTS IN ESTONIA (1-80) page 5
MILITARY HERITAGE TOURISM OBJECTS IN LATVIA (81-173) page 33	MILITARY HERITAGE TOURING ROUTES page 65	ABOUT THE PROJECT "MILITARY HERITAGE" page 94
ABOUT THE WEBSITE www.militaryheritagetourism.info page 95		

MILITARY HERITAGE TOURISM OBJECTS

IN ESTONIA

Nr.	Object name	Page
1	Hara harbour - historic Hara submarine base	6
2	Aegna Island	6
3	Naissaar Island	6
4	Estonian War Museum - General Laidoner museum	7
5	Memorial to the victims of communism	7
6	Seaplane Harbour	7
7	Patarei sea fortress	8
8	KGB Prison cells in Tallinn	8
9	Hotel Viru and KGB museum	8
10	War of Independence Victory Column	9
11	Vabamu Museum of Occupations and Freedom	9
12	Paldiski - Soviet-era closed city	9
13	Klooga concentration camp and Holocaust memorial	10
14	Osmussaar Island	10
15	Spitham radar station	10
16	Sinimõgede (Blue Hills) battlefield memorial	11
17	Sinimõgede (Blue Hills) Museum in Vaivara	11
18	Tahkuna Lighthouse	11
19	Coastal batteries in Tahkuna and Lehtma	12
20	Hiiumaa Military Museum	12
21	Monument to fallen World War II soldiers of Hiiumaa	12
22	Ristna coastal battery, radar station and lighthouse	13
23	Orjaku military harbour	13
24	The 130-mm Coastal Battery at Tohvri (Hindu) No 44	13
25	The 120-mm Coastal Battery at Hindu (Sõru) No 34	14
26	Monument to the War of Independence in Vormsi	14
27	Hullo border outpost in Vormsi Island	14
28	Railway and Communication Museum in Haapsalu	15
29	"Railway Tracks Remember" monument to those deported from West-Estonia	15
30	Monument to the War of Independence in Kullamaa	15
31	Põrgupõhja bunker	16
32	Põgari House of Prayer	16
33	Monument to those who fled across the sea to Sweden in 1944	16
34	Military trail in Panga	17
35	Naval Communication Station in Undva	17
36	Papissaare Seaplane Base	17
37	Saaremaa Museum	18
38	Monument to the night battle of Tehumard	18
39	Lõpe-Kaimri Anti Tank Line	18
40	Maantee military base	19
41	Coastal Battery No 315 (Stebel) command post	19
42	Särve Museum, 43rd Coastal Defence Battery in Sääre	19
43	Saaremaa Military Equipment Museum	20
44	World War I trenches by Väike Strait	20
45	Piiri missile base	20
46	Estonian Railway Museum in Lavassaare	21
47	Estonian Soldiers Memorial Church and Monument to the War of Independence in Tori	21
48	Monument to the Declaration of Independence of the Republic of Estonia	21
49	Monument to the War of Independence in Pärnu	22
50	Timmkanali battle site	22
51	Ruhnu Lighthouse	22
52	Kadila and Rohu missile base	23
53	Forest brothers bunker in Lebavere	23
54	Memorial to the Battle of Avinurme	23
55	Sculpture of the Mourning Maiden, Mass grave of people killed in World War II	24
56	Jõgewa Military Museum	24
57	Museum room of the Finnish boys next to the Ice Age centre	24
58	Monument to the War of Independence in Suure-Jaani	25
59	Viljandi museum	25
60	Equestrian statue of General Johan Laidoner	25
61	Birthplace of General Johan Laidoner in Viljandi	26
62	Monument to the War of Independence in Tarvastu	26
63	Former Raadi military airfield	26
64	KGB Cells Museum in Tartu	27
65	Jalaka anti-tank line in Tartu	27
66	Estonian Aviation Museum	27
67	Monument to the War of Independence in Rõngu	28
68	Monument to the Battle of Paju	28
69	Monument to the War of Independence in Priimetsa cemetery	28
70	Military theme park in Valga, Defence Line "Walk" near Valga	29
71	Monument to the War of Independence in Valga	29
72	Valga railway station built by German prisoners of war	29
73	Vana-Võromaa Museum and Art Gallery	30
74	Museum room on the Forest Brothers in Nursi Village Center (with a memorial and a replica of a bunker nearby)	30
75	Monument to the War of Independence in Petseri County	30
76	Värskä Visitor Centre – Reek House (Reegi maja)	31
77	Northern Camp	31
78	Saatse Seto Museum	31
79	Memorial to the forest brothers at Vastsellina	32
80	Forest Brother (Metsavenna) Farm	32

1

Along the battlefields of Kurzeme Pocket to Soviet Heritage adventure in Dundaga

Duration: **5 days**
 Region: Kurzeme, Latvia
 Route: Rīga – Lestene – Zante – Brocēni – Saldus – Ezere – Vaiņode – Priekule – Skrunda – Pelči – Kuldīga – Renda – Usma – Ugāle – Blāzma – Dundaga – Tukums – Rīga

Historical periods:

2 4

The tour features sites associated with the events of the end of World War II, from October 1944 to May 1945 when the German army retreated from Rīga to Kurzeme, where 6 major battles took place in different parts of the Kurzeme front. Because of the brutal battles, this period of the war is known as the Courland Cauldron, Courland Pocket or Kurzeme Fortress. The Red Army was unable to conquer Kurzeme until the capitulation of the German army.

What the tour includes: Exhibitions of history and relics of war, stories told by local guides, private collectors and local history aficionados, a boat trip on Lake Ciecere with stories about the events of the war and a trip in a Soviet army car.

DAY 1

DRIVE:

Rīga–Lestene–Zante–Brocēni–Saldus

SIGHTS:

117 Lestene Brothers' Cemetery, Memorial Exposition and bunker. A memorial to Latvian Legion soldiers who fell during World War II. Exposition about the events in Lestene during the war, a Legion soldiers' bunker.

Lestene Lutheran church. Nearly 300 year old Lestene church, there was one of the epicenters of the Battle of Kurzeme (1944–1945).

107 Kurzeme Fortress museum in Zante. Kurzeme Fortress or Courland Pocket is a siege of German troops on the Kurzeme Peninsula at the end of World War II by the Red Army. The exposition includes military airplanes, reconstructed trenches and bunkers.

108 Boat trip in Ciecere Lake by the boat "Zezer". Stories about World War II battles and a sunken tank in the lake.

DAY 2

ROUTE:

Saldus–Ezere–Vaiņode–Priekule–Skrunda

SIGHTS:

109 Saldus German Soldiers' Cemetery. The cemetery for fallen soldiers during World War II.

106 Ezere local history repository "Muitas Nams" ("Customs House"). On May 8, 1945, the capitulation act of Nazi German army units encircled in Courland Pocket was signed here.

102 Vaiņode air base. 16 Soviet-era aircraft hangars and a 1800m long section from the once 2500m long runway have survived at Vaiņode airfield.

100 Guided excursion in Priekule "Along the Footsteps of World War II in the "Courland Pocket""

101 Priekule Memorial Ensemble of Warrior's Cemetery, Priekule Manor and park, the Swedish gate.

PLACES TO EAT:

- Pub "Aitiņlauvas", the 22nd km on A9 road
- Jaunpils Castle restaurant in Jaunpils
- Pub "4 Vēji" near Lestene
- In Saldus turisms.saldus.lv/en/kurdoties/kur-paest/

PLACES TO STAY:

- Hotel "Demians" in Saldus
- Guesthouse "Radi" near Brocēni village
- Camping "Zvejnieki" near Brocēni village
- Smuku Manor near Remte village
- In Saldus turisms.saldus.lv/en/kurdoties/kur-nakstot/

PLACES TO EAT:

- Skrunda Manor Restaurant in Skrunda
- Bistro "Jumis" in Skrunda
- Restaurant "Piena Muīža" in Sieksāte village
- There are limited lunch and dining options in Vaiņode–Priekule region. Meals can be pre-booked leismaife.lv/paest/ or packed lunch should be prepared in advance.

PLACES TO STAY:

- Skrunda Manor in Skrunda
- "Piena Muīža" Manor in Sieksāte village
- Rural guest house "Gaīšas" near Skrunda